

**НОВА ПАМ'ЯТКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ  
БІЛЯ СЕЛА ЖОРНІВКА НА РІЧЦІ ІРПІНЬ  
(за матеріалами досліджень Руслана Орлова 1991–1992 років)**

*Денис ЙОЛШИН<sup>1</sup> , Сергій ПАВЛЕНКО<sup>2</sup> , Олексій СТАРОДУБ<sup>3</sup> *

*<sup>1</sup>Державний Ермітаж,  
Дворцова набережна, 34, 190000, м. Санкт-Петербург, РФ,  
e-mail: denis.jolshin@gmail.com*

*<sup>2</sup>Інститут археології НАН України,  
вул. Володимирська, 3, 01001, м. Київ, Україна,  
e-mail: pavlenko@iananu.org.ua*

*<sup>3</sup>КЗ БМР Білоцерківська міська централізована бібліотечна система ім. Петра Красножона,  
Торгова пл., 4/2, 09117, м. Біла Церква, Україна,  
e-mail: oldstary@ukr.net*

У 1991–1992 рр. експедиція Інституту археології Академії наук України під керівництвом Руслана Орлова провела дослідження на багаточисельній пам'ятці, розташованій за 1,6 км на південний захід від східної околиці с. Жорнівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. У результаті на площі пам'ятки досліджено об'єкти зарубинецької культури, господарчі ями та житло давньоруського часу, залишки фундаментів мурованої культової споруди, цегляного саркофага біля неї, поховання прицерковного цвинтаря давньоруського часу та кладовища часів середньовіччя й нового часу.

У грудні 2017 р., розбираючи матеріали на робочому місці Р. Орлова в приміщенні відділу давньоруської та середньовічної археології, А. Борисов знайшов три креслення, виконані на кальці: загальний план городища в ур. Церковище, зведений план розкопу 1991–1992 рр. та план апсиди культової споруди. Там же містилася частина артефактів, імовірно, відібраних із загальної колекції для створення ілюстрацій, а в окремому пакунку – антропологічні матеріали з кількох поховань середньовічного цвинтаря.

Невелика одноапсидна церква була побудована з брускової жолобчастої цегли, подібної до матеріалів ремонтів і перебудов деяких домонгольських храмів Києва. Поховання з прикрасами давньоруської доби, впущене в залишки фундаментів церкви, обмежує час руйнування останнього XIII ст. Автор досліджень тип храму визначив як безстовпний. Аналіз польової документації дозволяє припустити, що він міг бути й чотиристовпним. З невідомих причин матеріали досліджень не були опубліковані.

Навесні 2019 р. комплекс пам'яток біля с. Жорнівка було обстежено повторно. На ділянці площею близько 5,4 га зафіксовані численні керамічні матеріали XVII–XVIII ст., що свідчить про існування тут потужного населеного пункту доби пізнього середньовіччя, який, напевно, займав усю територію мисового останця, із півночі й півдня обмеженого глибокими ярам.

30 вересня 2019 р. Русланові Сергійовичу Орлову мало би виповнитися 70 років. Публікація матеріалів досліджень 1991–1992 рр., на нашу думку, – найкращий спосіб вшанувати пам'ять покійного дослідника.

**Ключові слова:** багаточисельне поселення, городище, зарубинецька культура, давньоруський час, середньовіччя, церква, цвинтар, монастир, с. Жорнівка, р. Ірпінь.

**Передісторія публікації.** Восени 2017 р. окремий загін археологічної експедиції Державного підприємства “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” ІА НАН України проводив розвідки в басейні середньої течії р. Ірпінь на території



Рис. 1. Р. Орлов, 1990-ті роки  
Fig. 1. R. Orlov, 1990's

розкопу свідчили, що на городищі були проведені досить значні археологічні дослідження (або грабіжницькі розкопки), але в жодній публікації чи археологічному звіті, де згадана ця пам'ятка, про археологічні розкопки не мовилось.

Оскільки наявна пам'яткоохоронна документація (паспорт, державний № 1.1.1776–2.10.11 від 11.12.1976 р. за авторства М. Кучери) стосується лише однієї пам'ятки – городища в ур. Церковище, то учасники експедиції склали облікові картки як на весь комплекс пам'яток загалом, так і на кожен пам'ятку окремо. Результатом проведених у 2017 р. робіт стала спеціальна публікація, у якій ми подали опис сучасного стану пам'яток комплексу та здійснили огляд історії її археологічних досліджень [Борисов, Коломієць, Павленко, 2018].

Зазначимо, що навесні 2019 р. ми повторно оглянули комплекс пам'яток біля с. Жорнівка. З напільної сторони замчища в ур. Лісівка, на схід та південний схід від укріплення, лісове господарство провело вирубку лісу. На звільненій ділянці площею близько 5,4 га зафіксовані численні керамічні матеріали XVII–XVIII ст., що свідчить про існування тут потужного населеного пункту доби пізнього середньовіччя, який, напевно, займав усю територію мисового останця, із півночі й півдня обмеженого глибокими ярами.

У грудні 2017 р., розбираючи матеріали на робочому місці Р. Орлова в приміщенні відділу давньоруської та середньовічної археології, А. Борисов<sup>1</sup> знайшов три креслення, виконані на кальці: загальний план городища в ур. Церковище (рис. 3, 3), зведений план

<sup>1</sup> Дякуємо А. Борисову, який брав участь у польових роботах 2017 р. і 2019 р., допомагав у пошуку документації досліджень 1991–1992 рр. і всіляко сприяв під час підготовки цієї публікації.

розкопу 1991–1992 рр. (рис. 3, 4) та план апсиди культової споруди (рис. 12). Там же містилася частина артефактів, імовірно, відібраних із загальної колекції для створення ілюстрацій, а в окремому пакунку – антропологічні матеріали з кількох поховань середньовічного цвинтаря. Так, стали відомі автор досліджень, час, обставини й обсяги виконаних робіт, свідченням яких досі були лише відвали розкопу на пам'ятці. Знайдені плани вказували, що під час робіт розкрили фундаменти мурованої споруди. Це стало для нас доволі неочікуваним. Пошуки польової документації цих досліджень, які ми провели в Науковому архіві ІА НАН України, були марними. Також виявилось, що не існує жодної, навіть короткої попередньої, публікації результатів робіт, проведених на пам'ятці біля с. Жорнівка. Чому автор розкопок 1991–1992 рр. не підготував і не передав наукові звіти, а також не опублікував матеріали досліджень, нам невідомо.



Рис. 2. Жорнівка, ур. Церковище. Сучасний стан розкопу 1991–1992 рр.

Fig. 2. Zhornivka, Tserkovyshe Place. Recent state of excavated area of 1991–1992

Приблизно тоді ж за ініціативи В. Івакіна, який звернувся до родини Р. Орлова, дочка покійного вченого передала до відділу значну частину його особистого наукового архіву. Опрацьовуючи передані матеріали, ми відшукали машинопис звіту про дослідження городища за 1992 р., польовий щоденник, інвентарні описи знахідок, креслення на міліметрівці, колекцію фотовідбитків, негативи фотоплівки і навіть деякі адміністративні документи. Пізніше частину матеріалів досліджень 1991–1992 рр. – чернетку звіту, польові креслення та деякі світлини – люб'язно надав для ознайомлення учасник тих робіт О. Стародуб.

Отже, так сформувався обсяг документації досліджень, проведених на городищі біля с. Жорнівка, опрацювання яких і передувало появі цієї статті. 30 вересня 2019 р. Русланові Орлову мало би виповнитися 70 років. Вважаємо, що публікація матеріалів досліджень 1991–1992 рр. стане найкращим вшануванням пам'яті дослідника.

**Характеристика документації й матеріалів.** Усі матеріали, які ми забрали, можна поділити на декілька категорій: адміністративні документи, звітна й польова документація, колекція археологічних артефактів та антропологічні матеріали (Додаток 1).

Адміністративні документи нечисленні, але в поєднанні зі звітною і польовою документацією дають змогу зрозуміти послідовність та перебіг виконання робіт, встановити замовників досліджень, простежити ймовірну долю колекцій знахідок тощо.

Зі звітної документації збереглися лише машинописний текст і рукописна чернетка звіту, у яких досить детально подані результати досліджень 1992 р. Текст звіту за 1991 р. ні у вигляді окремого тому, ні як частину іншого звіту (наприклад, про дослідження у Вишгороді, що

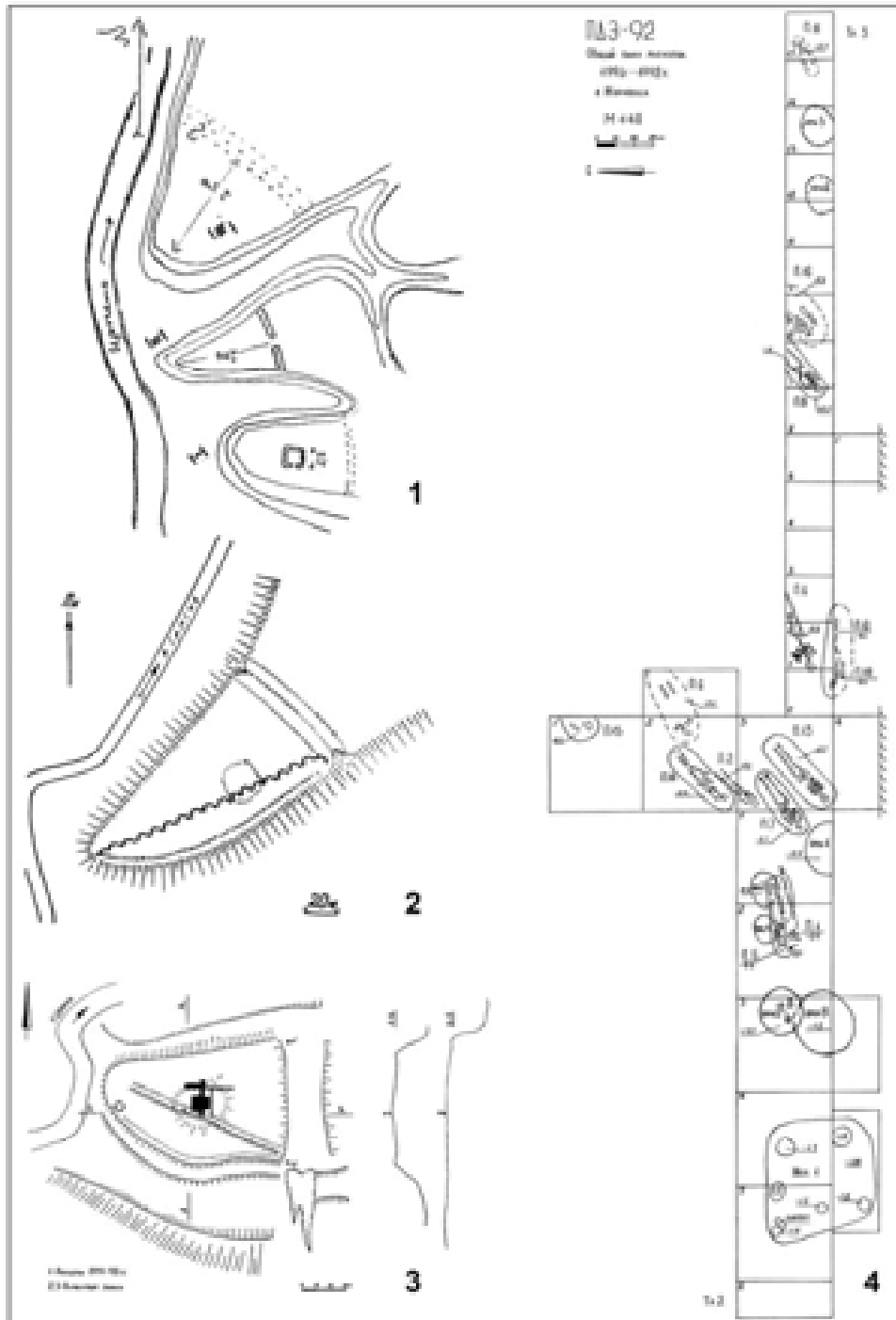
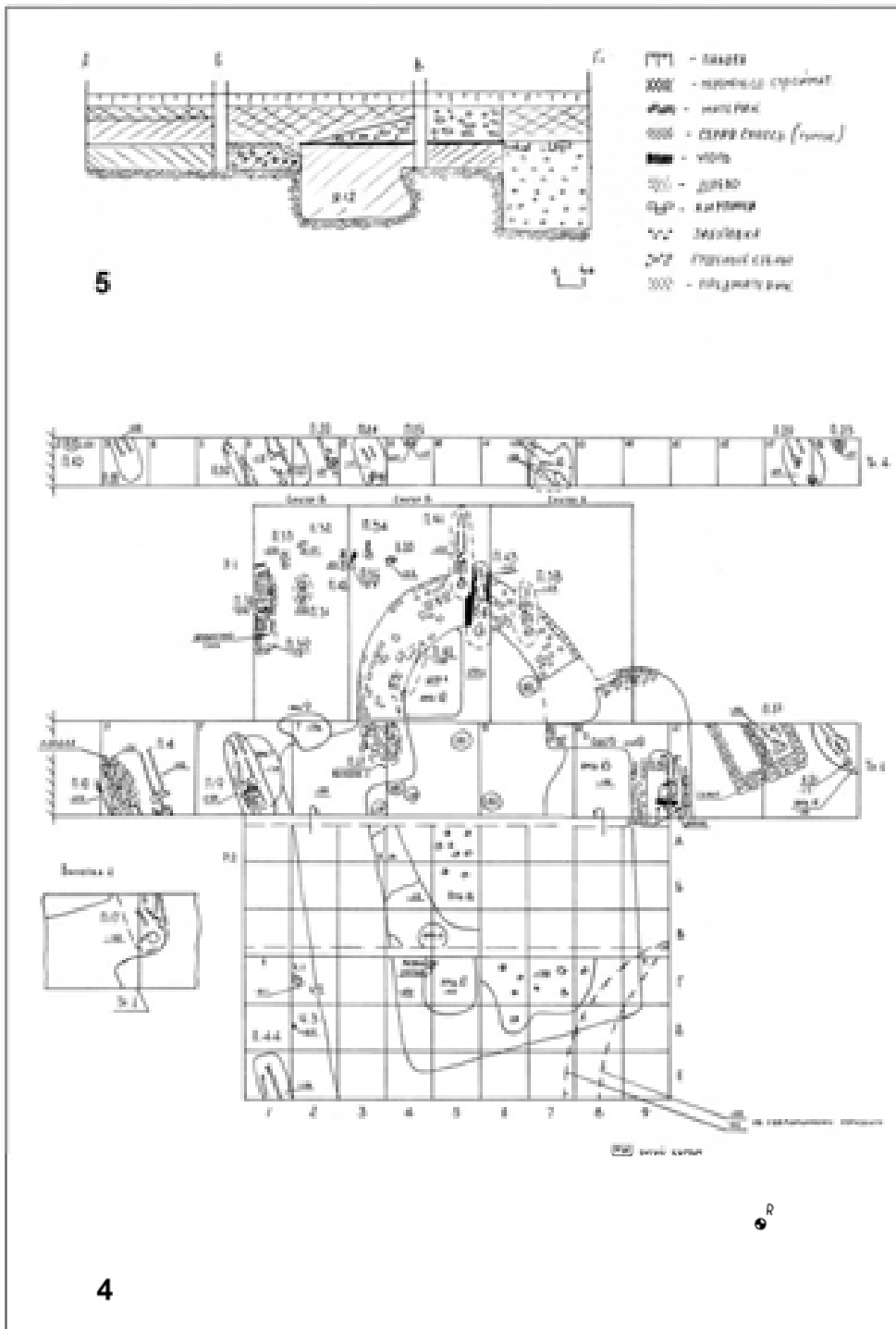


Рис. 3. Городище біля с. Жорнівка: 1 – план пам'ятки за П. МТретьяковим (1940); 2 – за М. Кучерою (1971); 3 – за Р. Сорловим (1992); 4 – зведений план розкопів 1991-1992 рр.; 5 – розкоп 1 1992 р., розріз через апсиду (вид із заходу)

Fig. 3. Hill-fort near Zhornivka: 1 – plan of the site according to P. Tretjakov (1940); 2 – by M. Kuchera (1971); 3 – by R. Orlov (1992); 4 – joined plan of excavated areas from 1991-1992; 5 – excavation 1 1992, section through the apse (view from the west)



проводилися під керівництвом Р. Орлова того ж року) нам знайти не вдалося ні в Науковому архіві ІА НАН України, ні серед матеріалів особистого архіву вченого<sup>2</sup>.

Найчисленніша – польова документація. Текст польового щоденника 1992 р., який ми розглядали як джерело додаткової інформації, майже дослівно повторює текст звіту, і тільки в

<sup>2</sup> О. Стародуб пригадує, що ознайомився зі звітом за попередній рік уже за деякий час після початку досліджень 1992 р. Його привіз до табору П. Покас, який, з його слів, узяв звіт в архіві Інституту. Можливо, що після закінчення досліджень, документацію за 1991 р. до архіву не повернули.

деяких, досить нечисленних, випадках доповнює його. Польовий щоденник вів О. Стародуб. На його основі наприкінці польових досліджень розпочали готувати текст звіту, чернетка якого (Додаток 1, П. 2) із зауваженнями П. Покаса і стала основою для підсумкового тексту. Польовий щоденник за попередній рік не зберігся.



Рис. 4. Жорнівка, дослідження 1991–1992 рр. Кераміка зарубинецької культури: 1, 9 – яма 10; 8 – яма 8; 11–12 – яма 6; 5, 7 – розкоп 1, сектор А; 3–4, 10, 13–14 – розкоп 1, сектор В; 2, 6 – культурний шар

Fig. 4. Zhornivka, explorations of 1991–1992. Ceramic ware of Zarubynetska culture: 1, 9 – pit 10; 8 – pit 8; 11–12 – pit 6; 5, 7 – excavation 1, sector A; 3–4, 10, 13–14 – excavation 1, sector B; 2, 6 – cultural layer

У нашому розпорядженні виявилось 10 окремих планів, кожен із яких зберігся в кількох копіях – зведені чистові креслення на міліметровці або кальці та польові чернетки цих же планів (див.: Додаток 1). Констатуємо, що в різних варіантах одного й того ж креслення часто не збігалася нумерація, контури об'єктів і позначки їх глибини, відстані між ними, планіграфічна та стратиграфічна ситуація на розкопі тощо. Наприклад, на загальному зведеному плані бракує поховання 3, тоді як на плані траншеї 1991 р. його місцерозташування позначене (пор.: рис. 3, 4 і рис. 8, 7). Часто інформація креслень суперечила тексту звіту та щоденника (про причини цього нижче). Такі випадки ми спеціально оговорювали під час характеристики об'єктів.



Рис. 5. Житло 1 (вид із північного сходу)

Fig. 5. Dwelling 1 (view from the north-east)

Велике значення, особливо для інтерпретації плану культової споруди та її архітектурного типу, мають креслення перерізів (Додаток 1, III. 10 а–д), більша частина з яких збереглась у приватному архіві О. Стародуба. Ситуація з розрізами досить показова з погляду недосконалості документації, тому звертаємо на це окрему увагу. На чистових кресленнях (Додаток 1, III. 10 а–б) показані два розрізи: верхній із підписом “Р. 2. Западный проф. С–Ю” та нижній – “Проф. С–Ю. Р. 2; Тр. 1” (рис. 14, а–б). До верхнього розрізу існує відповідна польова чернетка (Додаток 1, III. 10 в).

Це креслення ми атрибутували як східний профіль північно- та південно-західного секторів розкопу 2 по лінії кв. В–Г (рис. 3, 4). Нижній розріз, як виявилось, поєднання двох чернеток окремих профілів. Ліва його частина відповідає чернетці “Р. 2, С–В профіль” (Додаток 1, III. 10 г), а права – кресленню “Профіль С–Ю между Р. 1 и Тр. 1 Восточная ст.” (Додаток 1, III. 10 д), але у дзеркальному зображенні (пор.: рис. 14, б і рис. 14, в–г). Детальне зіставлення наявних планів і фото дозволило встановити, що права частина розрізу – це східний профіль північно-східного сектора розкопу 2 по лінії між розкопом та траншеєю 1. Права – дзеркальне зображення західної стінки траншеї 1 (на ділянці кв. 10–8). Очевидно, таке суміщення могло виникнути тільки під час поєднання польових креслень у кабінетних умовах.

Креслення перерізів стінок траншей 1991 р. (Додаток 1, III. 11) узагальнувальні і, ймовірно, накреслені на основі планів після закінчення польового етапу, під час підготовки звіту.

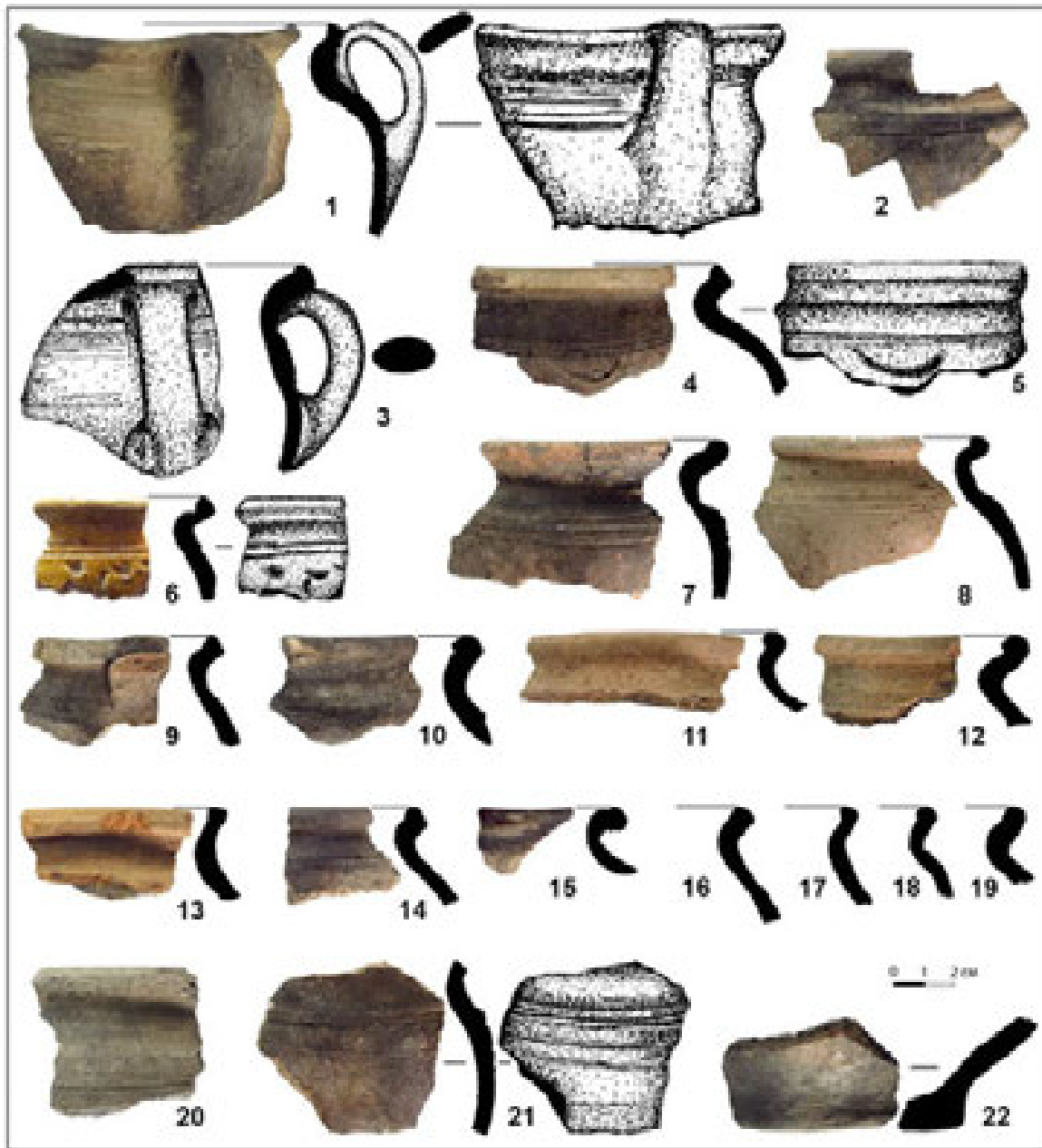


Рис. 6. Кераміка давньоруського часу: 1-2, 4-15, 21-22 – заповнення житла 1; 3, 16-20 – культурний шар

Fig. 6. Ceramic ware of Old Rus': 1-2, 4-15, 21-22 – infill of the dwelling 1; 3, 16-20 – cultural layer

В особистому архіві Р. Орлова збереглися 11 фотоплівок і 143 фотографії, що ілюструють дослідження 1991–1992 рр. Загалом на плівках 262 негативи, з них 215 стосуються робіт, проведених на городищі в ур. Церковище. Крім того, на плівках є кадри з досліджень інших пам'яток (Білогородка, Вишгород), приватні зображення та “засвічені” негативи. Всі плівки ми відсканували, електронні копії кадрів пронумерували, зображення атрибутували. Серед



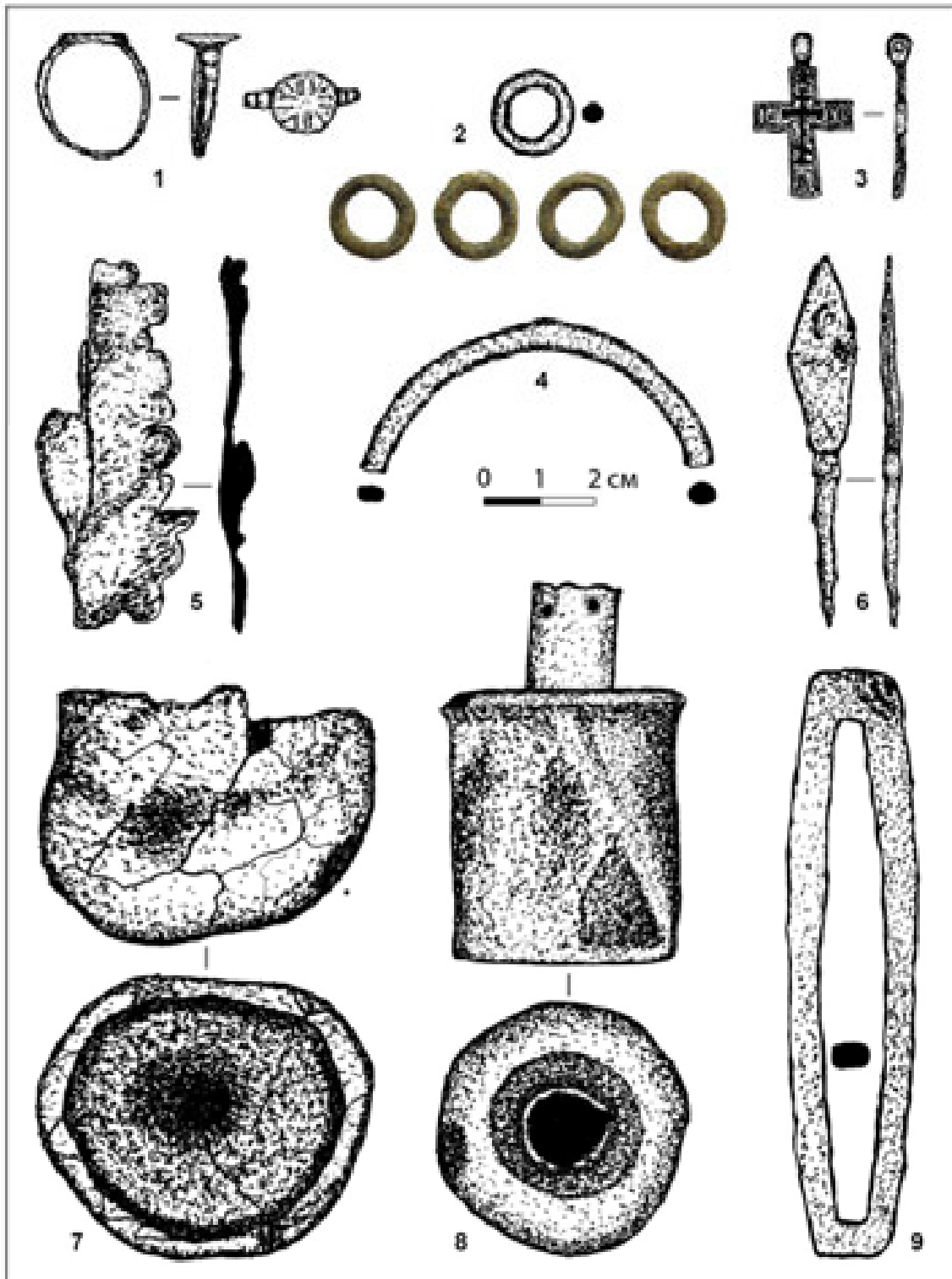


Рис. 7. Індивідуальні знахідки: 1-2 – поховання 38; 3 – поховання 28; 4-7 – житло 1; 8-9 – розкоп 2, церква (5 – мідна посудина, 8 – кресало)  
Fig. 7. Individual finds: 1-2 – burial 38; 3 – burial 28; 4-7 – dwelling 1; 8-9 – excavation 2, church (5 – copper vessel, 8 – firesteel)

215 відібраних кадрів (69 – 1991 р., 146 – 1992 р.) досить багато дублів негативів одних і тих же об'єктів. Фотофіксація представлена кадрами зачисток окремих об'єктів і поховань, знімками зачисток кладок церковної споруди та материка до й після розбору проміжних бровок. Усього виділено 116 окремих зображень (сюжетів), з яких 25 ілюструють перебіг робіт, 10 – досліджені господарчі та житлові споруди, 42 – поховання, 5 – блок кладки та цегляний саркофаг, 23 – фундаменти й конструктивні елементи культової споруди, 11 – побут експедиції.

Наявні світлини репрезентують кадри обох років досліджень. Фото 1992 р. представлені переважно у трьох примірниках, 1991 р. – в одному, рідше – у двох. Усього на 143 фотовідбитках представлено 56 осібних сюжетів. Для кожного кадру знайдені відповідники серед негативів фотоплівок. Світлини з приватного архіву О. Стародуба переважно дублюють наявні негативи та фотовідбитки. Зауважимо, що іноді зображення суперечили ситуації, відображеній на кресленнях та в описах звіту чи щоденника. Зрозуміло, що в таких випадках ми надавали перевагу саме фотодокументам як найбільш об'єктивному джерелу інформації.

Перелік польових знахідок міститься у двох збережених інвентарних описах. Привертає увагу загалом невелика кількість артефактів, виявлених під час досліджень за два роки: всього 275 окремих предметів, серед яких переважають фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Малюнки профільованих верхніх частин горщиків, цікавих керамічних стінок і деяких індивідуальних знахідок представлені на 11 графічних таблицях. Ці рисунки ми використали під час підготовки ілюстративного матеріалу до публікації.

Як уже зазначалось, на робочому місці Р. Орлова була знайдена частина речової колекції досліджень, що нараховує 103 окремі артефакти (понад третину від усієї кількості). Це переважно матеріали із заповнень ям 4, 6–8, 10 житла 1, індивідуальні знахідки з поховань 28 та 38, а також предмети з культурного шару траншеї 1, розкопів 1 і 2. Фрагменти кераміки, на відміну від індивідуальних знахідок, не мають номерів, що ускладнювало їх атрибуцію.

Місцеперебування іншої частини колекції встановити не вдалося. Ознайомившись із чернеткою “Акту прийняття” речових знахідок досліджень 1991 р. [Акт, 1991], ми сподівалися відшукати іншу частину колекції у фондах Вишгородського державного історико-культурного заповідника, але, як виявилось, матеріали досліджень із Жорнівки у “Книгах вступу” заповідника не значаться. Можливо, колекції могли бути передані на тимчасове зберігання й пізніше потрапили до депаспортизованих збірок. Цікаво, що серед матеріалів на робочому місці Р. Орлова є знахідки з ям 4 та 6, досліджених 1991 р., що фігурують у вказаному “Акті”. Не виключено, що колекції матеріалів зовсім не передавалися на зберігання до музейних чи фондових установ.

З огляду на те, що серед артефактів колекції не було жодного фрагмента цегли (будівельні матеріали, якщо й зібрали під час досліджень, досі не віднайдені), ми повторно оглянули пам'ятку під час проведення планових розвідок у басейні р. Ірпінь навесні 2019 р. На площі розкопу знайдено 10 фрагментів цегли та плінфи. Жодного цілого виробу відшукати не вдалося<sup>3</sup>.

Колекція антропологічних матеріалів, що містить фрагменти кістяків із 20 поховань, також знайдена біля робочого місця дослідника (див.: Таблицю 1). Кістяки не повні, відібрані частково. Наприклад, із поховання 14, розкритого й дослідженого повністю, скелет представлений тільки довгими кістками; з поховання 30, також дослідженого повністю, наявні череп і довгі кістки; із поховання 43 – тільки тазові. Антропологічні матеріали відбирав П. Покас, який, принаймні 1992 р., керував роботою загону. Можливо, він підготував антропологічний звіт із визначеннями та характеристиками кістяків<sup>4</sup>. Антропологічні

<sup>3</sup> Після закінчення підготовки тексту статті стало відомо, що один екземпляр цілої брускової жолобчастої цегли зберігається у Вишгороді в експозиції Музею гончарства (інформація А. Оленича).

<sup>4</sup> Під кінець досліджень Р. Орлов і П. Покас домовилися, що перший бере на себе підготовку основного тексту звіту, а другий відповідає за його антропологічну частину. Вірогідно, антропологічні матеріали зберігалися у кімнаті П. Покаса, а після його смерті потрапили до Р. Орлова.

матеріали, які ми знайшли, передані на опрацювання працівникам відділу біоархеології ІА НАН України для дослідження статево-вікових, морфологічних і патологічних особливостей чи/та характеристик похованих.

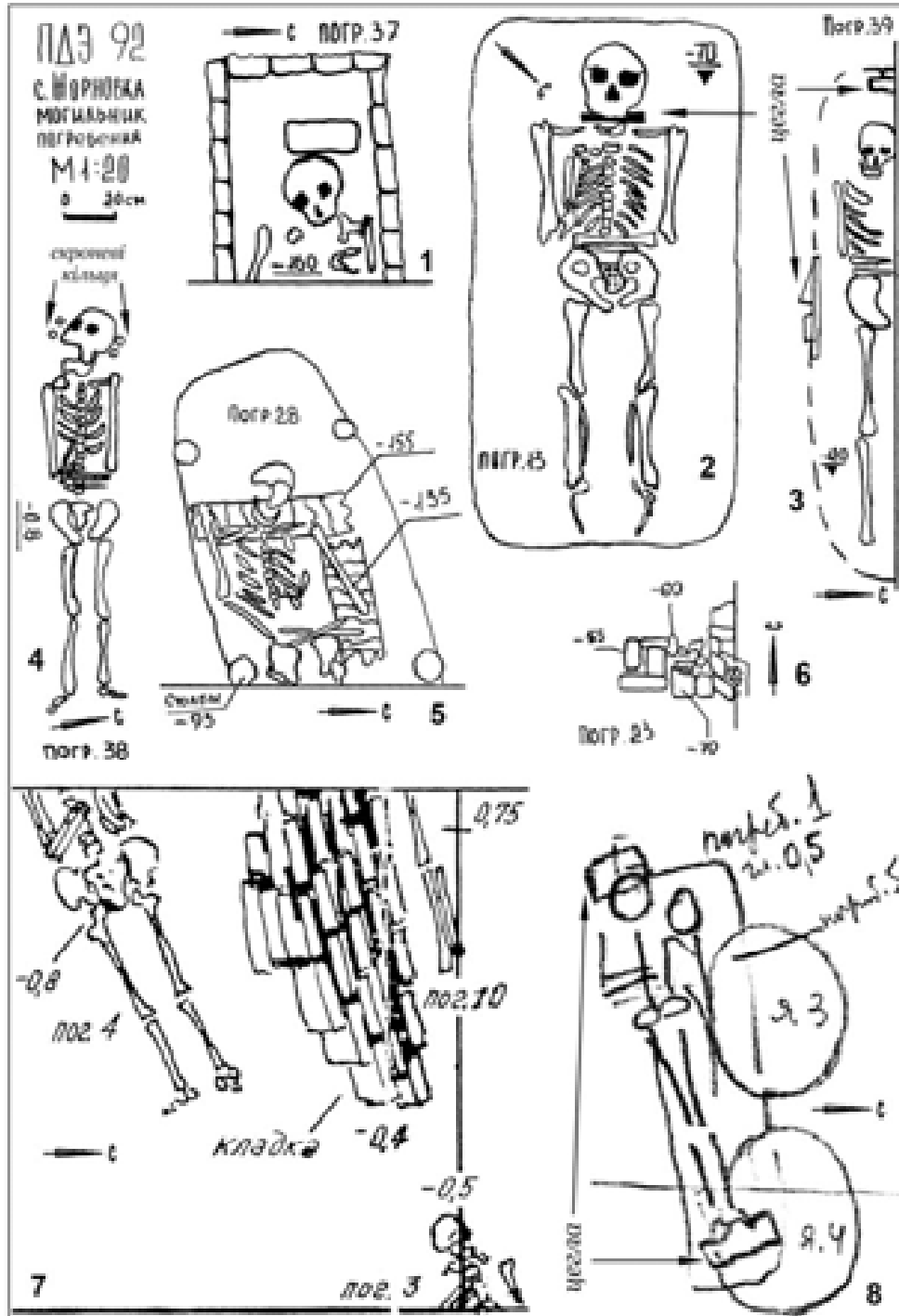


Рис. 8. Креслення окремих поховань: 1 – поховання 37; 2 – поховання 13; 3 – поховання 39; 4 – поховання 38; 5 – поховання 28; 6 – поховання 23; 7 – поховання 3, 4 10; 8 – поховання 1  
 Fig. 8. Drawing of separate burials: 1 – burial 37; 2 – burial 13; 3 – burial 39; 4 – burial 38; 5 – burial 28; 6 – burial 23; 7 – burial 3, 4 10; 8 – burial 1

Усю зібрану документацію разом із примірником цієї публікації автори планують передати до Наукового архіву, а колекцію знахідок й антропологічні матеріали – до Наукових фондів ІА НАН України.

**Перебіг робіт і методика досліджень.** Роботи на пам'ятці в ур. Церковище поблизу с. Жорнівка фінансувало управління культури Київської обласної адміністрації [Договор, 1991; Отчёт, 1992, л. 1]. Дослідження 1991 р., судячи зі світлин, проводилися наприкінці літа, після збору врожаю, 1992 р. – упродовж 20 липня – 16 серпня. Склад експедиції першого року досліджень невідомий. 1992 р. їх проводив Жорнівський загін Правобережної давньоруської експедиції ІА АН України (під керівництвом П. Покаса) спільно з Білоцерківським краєзнавчим музеєм (керівник – О. Стародуб). У роботі експедиції брали участь студенти 1-го курсу історичного факультету Київського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [Отчёт, 1992, л. 1].

Під час робіт 1991 р. у центральній частині пам'ятки, на площі, вільній від лісових насаджень та не зайнятій оранкою, закладено три траншеї. Траншея 1 розміром 16×2 м орієнтована за лінією північ–південь<sup>5</sup>. До її кв. 3 із заходу примикала траншея 2, орієнтована в напрямку захід–схід розміром 10,5×2 м. Із протилежного боку кв. 3, продовжуючи лінію траншеї 2, закладена траншея 3 розміром 14×1 м. У межах траншей 1 і 2 застосовано стандартну сітку квадратів 2×2 м (нумерація квадратів траншеї 1 – з півночі на південь, траншеї 2 – зі сходу на захід). Траншея 3 розбита на квадрати розміром 1×1 м (нумерація – із заходу на схід; на планах нумерація квадратів траншеї різниться, орієнтуємося на зведений план на кальці – кв. 0–10, 12–15). До кв. 2 траншеї 1 із заходу зроблено метрову прирізку (рис. 3, 4).

Під час робіт першого року виявлено та досліджено шість господарчих ям (№ 1–6, усі автор звіту відніс до зарубинецької культури), 10 поховань за християнським обрядом (№ 1–10), частково досліджено житло 1 (його північну частину), виявлено, але не досліджено поховання у кв. 2 траншеї 1 та у кв. 14 траншеї 3. Цього ж року відкриті залишки фундаменту мурованої споруди у кв. 7 траншеї 1 (північне плечико церкви) й окремий блок кладки у кв. 5 [Отчёт, 1992, л. 2] (рис. 3, 4).

У сезоні 1992 р. роботи в межах площі цих траншей продовжилися. У кв. 1–3 траншеї 1 досліджені два нові (№ 15, 17) та три поховання (№ 6 /1992/ та 13–14), виявлені попереднього року. У кв. 6–7 досліджені дві господарчі ями (№ 7, 9). Траншея 1 була продовжена на південь на 8 м: у кв. 10–11 відкриті фундаменти південної стіни церкви, пошкоджені пізнім похованням (№ 28); у кв. 11–12 частково досліджений двокамерний цегляний саркофаг, господарча яма (№ 11) та поховання (№ 21). У просторі між двома стінами споруди в межах траншеї 1 відкрито декілька ям, пов'язаних із будівництвом церкви [Отчёт, 1992, л. 2] (рис. 3, 4).

До південної стінки траншеї 2 були зроблені прирізки, що дозволили повністю дослідити житло 1 та яму 8 [Отчёт, 1992, л. 2] (рис. 3, 4). Траншея 3 продовжена в західному напрямку на 1 м, щоб повністю дослідити поховання 11. Крім того, в межах траншеї відкриті ще три поховання (№ 12, 16, 18).

За 5 м на схід від траншеї 1 закладено траншею 4, орієнтовану з півночі на південь паралельно траншеї 1, розміром 18×1 м із нумерацією квадратів з півночі на південь (рис. 3, 4). Напевно, нею сподівалися знайти фундаменти культової споруди і в такий спосіб встановити її

---

<sup>5</sup> Траншеї та розкопи орієнтовані в напрямку мису. Автори робіт 1991–1992 рр. виходили з того, що останець, на якому розміщено городище, орієнтований чітко по лінії захід–схід. Насправді, стрілка мису відхилена на південь приблизно на 15°. Фактично мис орієнтований у напрямку південний захід – північний схід (Порівняйте план пам'ятки 1992 р. (рис. 3, 3) з планами П. Третякова (рис. 3, 1) та М. Кучери (рис. 3, 2) [також: Борисов, Коломієць, Павленко, 2018, рис. 1]). Надалі ми зазначаємо орієнтацію об'єктів, зважаючи на напрямок півночі, прийнятий авторами досліджень.

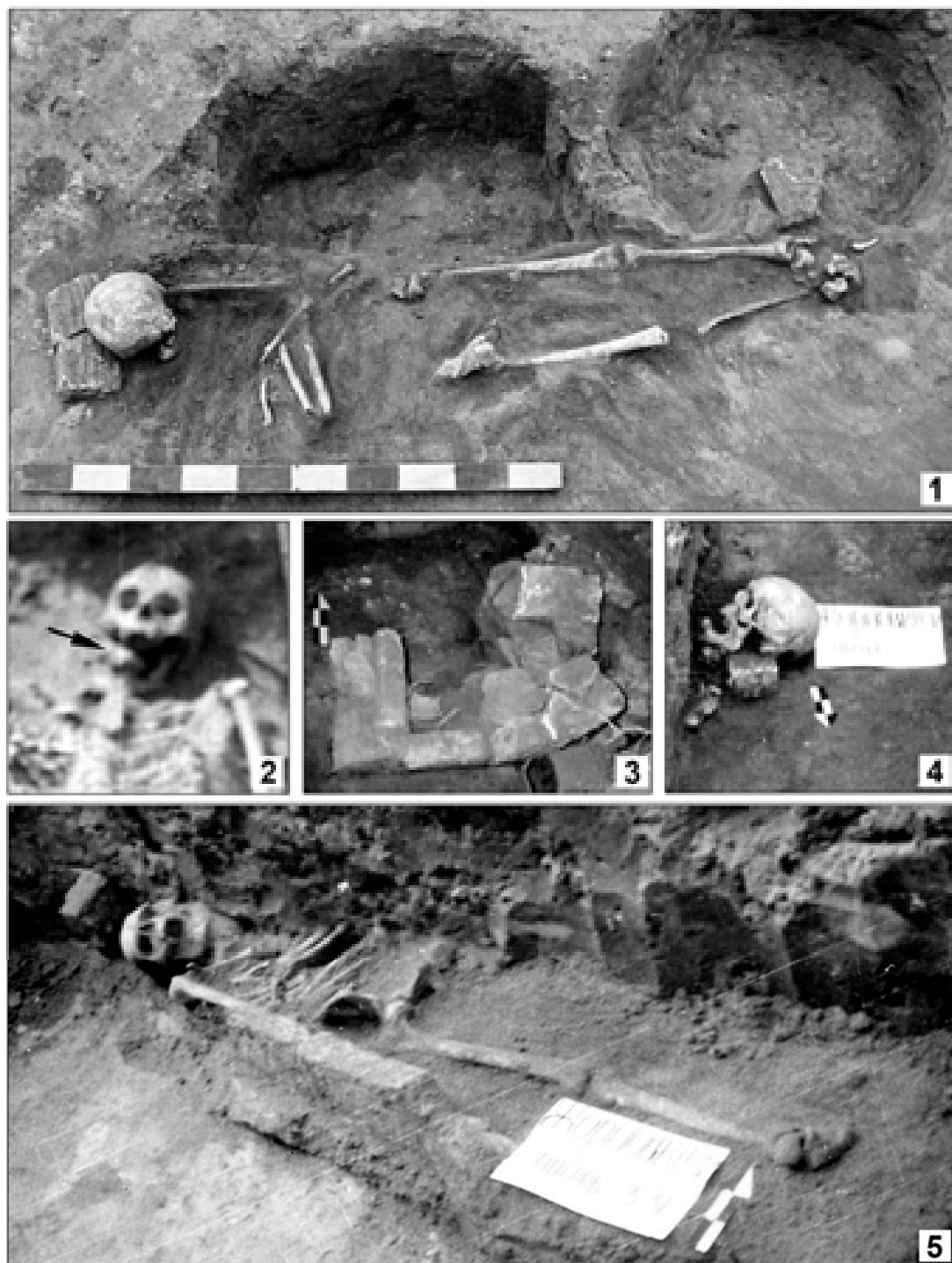


Рис. 9. Поховання з цеглою та плінфою (фото): 1 – поховання 1 (вид із півдня); 2 – поховання 13 (із північного сходу); 3 – поховання 23 (із півдня); 4 – поховання 25 (із півночі); 5 – поховання 39 (із південного сходу)

Fig. 9. Burial with bricks and plinfa (photo): 1 – burial 1 (view from the south); 2 – burial 13 (from north-east); 3 – burial 23 (from south); 4 – burial 25 (from north); 5 – burial 39 (from south-east)

межі та приблизні розміри. На площі траншеї виявлено дев'ять поховань (№ 19–20, 22–27, 29) й одну господарчу яму (№ 10) [Отчёт, 1992, л. 2].

Розкоп 1 закладено після закінчення досліджень траншеї 4. Розміри – 8×4,6 м. Його розмістили між траншеями 1 та 4 за 5 м на південь від траншеї 3. Західною стінкою він підходив до траншеї 1. Розкоп поділено на три сектори: південний (А) розміром 3×4,60 м; центральний (Б) – 3×4,6 м; північний (В) – 2×4,60 м. Між секторами залишені стратиграфічні бровки [Отчёт, 1992, л. 3; Дневник, 1992, с. 53], креслення профілів яких відсутні. У межах розкопу 1 досліджені залишки апсиди церкви, 13 поховань (№ 30–36, 38–43) та яму 12 (рис. 3, 4).

Розкоп 2 закладено із західного боку траншеї 1, після закінчення розкопу 1. Його розміри – 9×6 м, довгою віссю орієнтований за напрямком північ–південь, перебуває в 5 м на південь від траншеї 2. У південно-західний кут розкопу потрапила межева траншея, що проходила по краю лісу, завглибшки 0,6–0,8 м. Розкоп поділено на сектори двома перехресними бровками товщиною до 20 см: бровка, орієнтована в напрямку північ–південь, розміщувалася між лініями кв. В–Г; бровка по осі захід–схід – між лініями кв. 5–6. Фіксація стратиграфічних профілів неповна (збереглися тільки два з них). Окрім того, розкоп поділено на квадрати розміром 1×1 м (рис. 3, 4). Північно-східний і південно-східний сектори досліджені не повністю: на першому роботи припинені на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні, на другому – 0,4–0,6 м. Дослідження законсервовані “з незалежних від авторів причин”<sup>6</sup>. У межах розкопу, крім досліджених підмурків церкви, виявлені та частково досліджені два поховання (№ 44–45), чотири окремі черепи, чотири ями (№ 14–17) [Отчёт, 1992, л. 3; Дневник, 1992, с. 85–89].

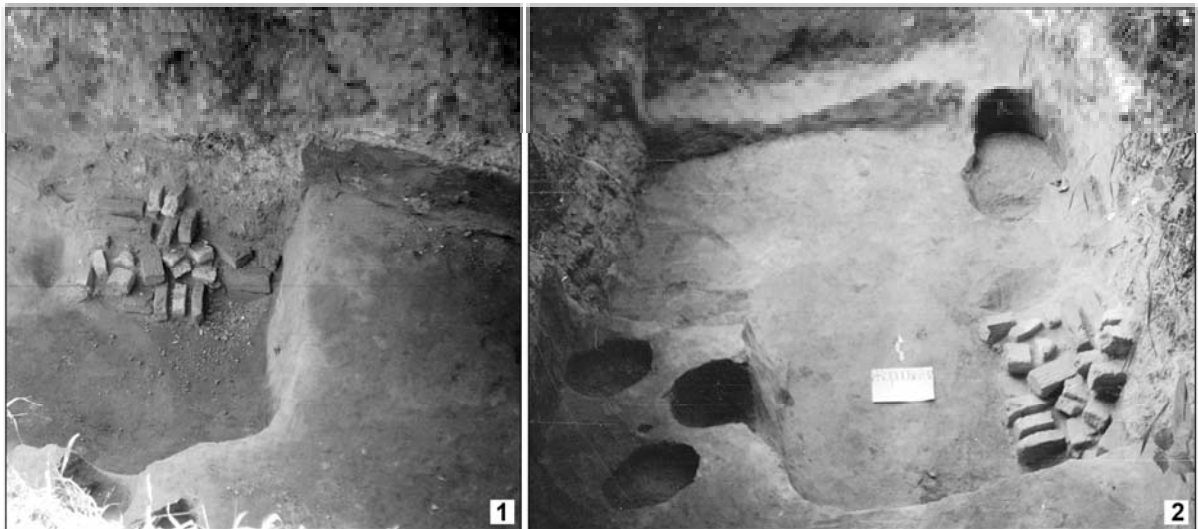


Рис. 10. Траншея 1, кв. 7–8: 1 – східний борт. Розріз фундаменту апсиди, яма поховання 17. Вид із заходу; 2 – Підшва фундаментного рову північного плечика; стовпові ями в материку. Вид із півдня  
Fig. 10. Trench 1, sq. 7–8: 1 – eastern side. Section of the foundation of apse, pit of the burial 17. View from the west; 2 – foot of foundation of the ditch of north plechyko; pits of the pillars. View from the south

Глибини залягання об'єктів і поховань визначали від рівня денної поверхні. Позначки глибин залягання фундаментів культової споруди, саркофага, житла 1 та прив'язки розкопу

<sup>6</sup> Роботи на пам'ятці, за інформацією О. Стародуба, припинялися двічі: вперше – перервані через імовірні дослідження в Каневі (не відбулися), а вдруге – остаточно з початком фінансування експедиції в с. Завадівка Володарського р-ну (польові роботи розпочалися з 1 вересня).

вимірювали за допомогою нівеліра (на першому етапі прилад не використовували) від репера ("Р"), який був встановлений на межовому підвищенні за 3,2 м (за кресленням, а за звітом – 3,4 м) на північний захід (232°) від південно-західного кута розкопу 2 [Отчёт, 1992, л. 3; Дневник, 1992, с. 85–89].

Усього за два роки на площі пам'ятки досліджено 203 м<sup>2</sup>, із них 12 м<sup>2</sup> розкриті частково (так у звіті: якщо враховувати площу обох недокопаних секторів розкопу 2, не повністю досліджено 27 м<sup>2</sup>). Після закінчення робіт проведено консервацію розкритих фундаментів культової споруди та недосліджених об'єктів. Ймовірно, консервація розкопу здійснена частково й не на всій площі, оскільки дослідники планували продовжити роботи на пам'ятці, про що свідчить копія "Відкритого листа" на 1993 р. (Додаток 1, І. 4). Найімовірніше, цього не відбулося через погіршення економічної ситуації у країні – за браком фінансування.

Можна висловити кілька спостережень щодо методики проведення робіт. Ми вже звертали увагу на невелику кількість знахідок на значній дослідженій площі пам'ятки. Більшість артефактів, занесених до інвентарних описів, знайдені в заповненні об'єктів та на ділянці культової споруди. Показово, що в переліках нема жодної знахідки з культурного шару траншей 3 і 4. Імовірно, що їх прокопували до материка "на викид", принаймні під час досліджень 1992 р., і потім ретельно вибирали лише плями виявлених об'єктів. Навіть самі плями господарчих ям і поховань досліджували тільки в межах площі траншей. Наприклад, усі об'єкти, зафіксовані у траншеї 4, частково, а в деяких випадках і більшою частиною, виходили за межі розкритої ділянки (рис. 3, 4), але жоден із них не досліджений повністю: додаткову площу не розкривали, прирізки не здійснювали. Така ж ситуація спостерігається і у траншеї 3 – деякі об'єкти, що виходили за її межі, досліджені "підбоек", зокрема поховання 12 і 18.



Рис. 11. Розкоп 1, сектор А. Південна частина фундаменту апсиди церкви. Вид із сходу

Fig. 11. Excavation 1, sector A. Southern part of the foundation of apse of the church. View from east

Напевно, ретельніше розбирали прошарки на ділянках розкопу 1 та 2 у межах площі храму. Принаймні про це свідчить польова чернетка плану з переліком індивідуальних знахідок і позначками їх глибини, виміряними за допомогою нівеліра (Додаток 1, III. 7, а). Щоправда, і в цьому випадку не проводили проміжної фіксації культурних нашарувань під час розбору окремих горизонтів. Мало уваги приділяли і фіксації стратиграфії бровок, що вже констатовано.

У звіті зазначено, що нумерація об'єктів під час досліджень 1992 р. продовжила нумерацію попереднього року. Але таблиці зі шифрами на фото свідчать, що принаймні на початку робіт 1992 р., вона проводилася незалежно (зміни в індексації вже відкритих комплексів, вірогідно, зроблені після ознайомлення зі звітом 1991 р. (див.: прим. 2)). Що і призвело, наприклад, до появи на загальному кресленні двох поховань із № 6.

Фотофіксація об'єктів, особливо поховань, загалом достатня. І навпаки, зображень фундаментів і внутрішнього простору храму та виявлених тут об'єктів, стратиграфічних розрізів стінок і бровок у розкопах 1 й 2, блоку кладки, саркофага та житла 1 досить мало.

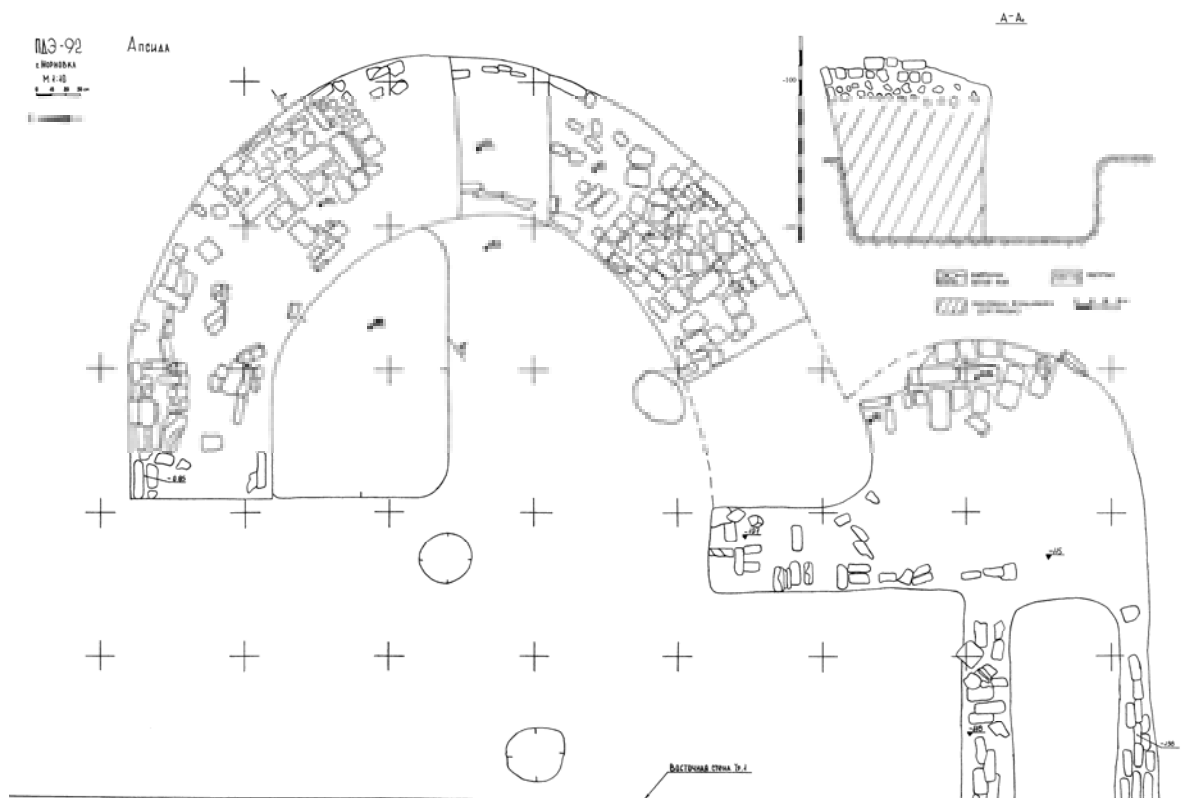


Рис. 12. План кладок апсиди церкви (розкоп 1) і розріз по лінії AA<sub>1</sub>  
Fig. 12. Plan of masonry of apse of the church (excavation 1) and section of the line AA<sub>1</sub>

За свідченнями О. Стародуба, склад експедиції постійно змінювався, учасники відлучалися до інших локацій археологічних досліджень у межах Київської обл. Унаслідок цих пертурбацій неодноразово змінювалися плани та мета робіт (зокрема, на початку сезону 1992 р. були заплановані розкопки тільки площі навколо храму та поховань цвинтаря), методика досліджень, відповідальні за фіксацію, ведення планів і камеральну обробку. Це не могло не вплинути на якість робіт та стан документації.

Незважаючи на всі недоліки методики, аналіз усіх відомих документів і матеріалів підтвердив унікальне значення пам'ятки й результатів проведених робіт. Водночас стало



зрозуміло, що документація досліджень потребує детального коментування, а в деяких випадках – альтернативної інтерпретації даних.

**Культурно-хронологічна характеристика пам'ятки.** Дослідження 1991–1992 рр. на пам'ятці зафіксували об'єкти трьох хронологічних періодів: зарубинецької культури (господарчі ями й залишки культурного шару), давньоруського часу (житлова та культова споруди, ями, пов'язані з будівництвом церкви, цегляний саркофаг і частина поховань могильника, які автор звіту датував другою половиною XII – серединою XIII ст.) та помонгольської доби (частина поховань, датовані початком XIV ст.) [Отчёт, 1992, л. 3]. Але, ймовірно, присутні й матеріали інших епох.

Так, наприклад, під час розвідки 1971 р. М. Кучера на розораній поверхні знайшов фрагмент ліпної стінки епохи бронзи [Кучера, 1971, с. 16]. Нечисленні фрагменти ліпної кераміки, які можна віднести до доби пізньої бронзи – раннього залізного віку, виявили й ми у 2017 р. [Борисов, Коломієць, Павленко, 2018, с. 65]. П. Третьяков, який оглянув пам'ятку в 1940 р., згадує знахідки фрагментів грубої ліпної та гончарної кераміки X–XI ст. [Третьяков, 1940, с. 30]. На жаль, дослідник не подає детального опису ліпних фрагментів і зовсім не акцентує уваги на їх датуванні. Знахідки кераміки періоду бронзи – раннього залізного віку на площі останця досить очікувані, оскільки восени 2007 – навесні 2008 р. експедиція НДЦ РАС ІА НАН України на північний схід від мису дослідила чимале за площею поселення з матеріалами цього часу [Осаульчук та ін., 2007–2008, с. 50–51]. Щодо кераміки X–XI ст. зазначимо, що ні жодні наступні розвідки, ні розкопки 1991–1992 рр. матеріалів цього хронологічного діапазону на площі пам'ятки не виявили.



Рис. 13. Розкоп 1, фундамент і кладки апсиди. Вид із сходу

Fig. 13. Excavation area 1, foundation and masonry of the apse. View from the east

Дивно, що серед переліку матеріалів досліджень 1991–1992 рр. відсутній жоден фрагмент кераміки доби пізнього середньовіччя та нового часу. Уламки брускової цегли, зокрема і з канелюрами, фрагменти кераміки XVII ст., уламки скла й окремі металеві речі часів пізнього

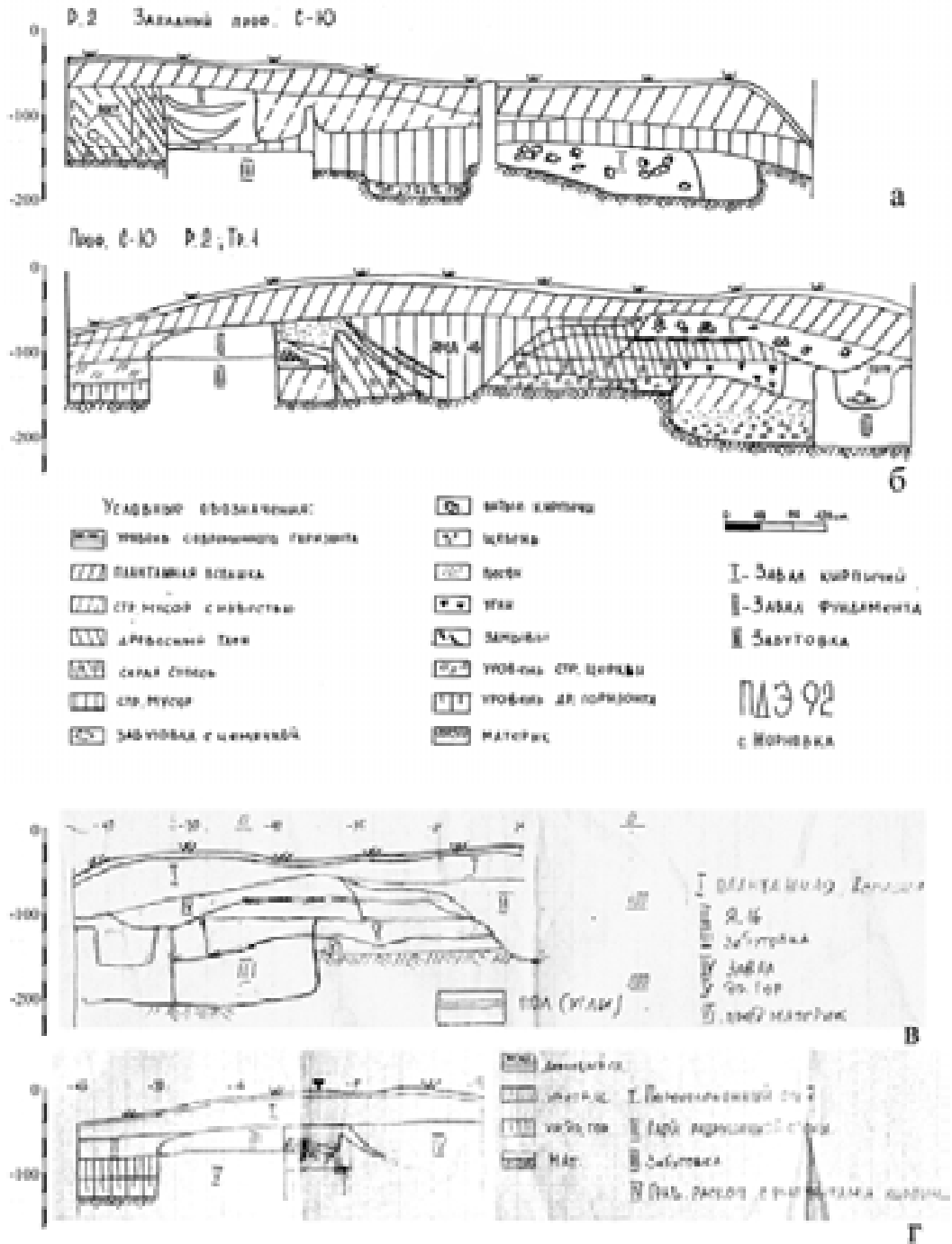


Рис. 14. Розрізи 1992 р.: а) східний профіль північно-західного південного секторів розкопу 2; б) ліва частина – східний профіль північно-східного сектору розкопу 2, права – дзеркальна прорисовка західного профілю траншеї 1 (кв. 8–10); в) польове креслення західного профілю траншеї 1 (кв. 10–8); г) польове креслення східного профілю північно-східного сектору розкопу 2

Fig. 14. Sections from 1992: а) eastern profile of north-western and southern sectors of excavation 2; б) left part – eastern profile of north eastern sector of excavation 2, right one – mirror drawing of western profile of trench 1 (sq. 8–10); в) field drawing of western profile of trench 1 (sq. 10–8); г) field drawing of eastern profile of north-eastern sector of excavation 2

середньовіччя зафіксував М. Кучера (переважно на місці підвищення у центрі пам'ятки) [Кучера, 1971, с. 16; 1976, с. 181]. Там само знайдено фрагменти гончарної кераміки XV–XVII ст. під час розвідок Т. Бобровського та М. Стрихаря у 1990 р. [Бобровский, Стихарь, 1990, с. 26–27]. Можливо, матеріали доби козацтва й нового часу не відбирали через традиційне “упереджене” ставлення до цього періоду (як відомо, у радянський період археологія обмежувалася серединою XIII ст. Поодинокі дослідження післямонгольських пам'яток тільки підтверджують загальну тенденцію).

Привертає увагу, що всі дослідники, які обстежували пам'ятку, вказують на досить незначну потужність культурних нашарувань і невелику кількість підйомного матеріалу. Це може свідчити про досить нетривале заселення мису в різні хронологічні періоди і пояснювати невелику кількість знахідок із культурного шару траншей, досліджених на початку 90-х років.

Особливого розгляду потребує питання наявності та часу функціонування укріплень на пам'ятці. Так, П. Третьяков зафіксував підвищення й заглиблення на відстані 250 м від стрілки мису, але не був впевненим, що вони є рештками оборонних споруд [Третьяков, 1940, с. 30] (рис. 3, 1). М. Кучера вважав залишками валу й рову невелике підвищення висотою до 0,5 м і шириною понад 10 м та більш широку й чіткіше окреслену по всій довжині заглибину з напільної частини мисового відрог [Кучера, 1971, с. 15; 1976, с. 181]. Т. Бобровський і М. Стрихар детально не описують залишки укріплень, але план городища, який вони склали, єдиний, на якому показано два відрізки валу з проміжком посередині (ймовірно місце в'їзду) [Бобровский, Стихарь, 1990, рис. 28]. За звітом 1992 р. валоподібне підвищення досягало висоти 1 м і ширини до 20 м, а перед ним фіксувалося незначне пониження [Отчёт, 1992, л. 1]. М. Кучера та Р. Орлов також згадують валоподібне підвищення з південно-східного краю площадки останця, але по-різному оцінюють його розміри: 0,3–0,5 м у висоту та до 3 м у ширину за даними першого дослідника; 0,8–1 м заввишки та 4,5 м завширшки – за звітом 1992 р. (рис. 3, 2; 3, 3) [Кучера, 1971, с. 15; 1976, с. 181; Отчёт, 1992, л. 1]. Нині залишки укріплень на площі пам'ятки не фіксуються.

Усі дослідники, крім П. Третьякова, інтерпретують пам'ятку як городище давньоруського часу. Зазначимо, що досліджень (перерізів) на місці цих підвищень і западини не проводили. Найбільш логічне датування укріплень – час будівництва церкви. Допускаємо, що храм побудовано на території фортифікованого населеного пункту, який тоді діяв (відтак потрібно враховувати, що будівництво укріплень і спорудження церкви відділяє досить невеликий проміжок часу). Стан збереженості валу й рову в напільній частині може свідчити як про їхню давність (можна припустити існування городища раннього залізного віку, яке було повторно використане в давньоруський час, але навіть у такому випадку напільні укріплення мали би бути поновлені, а вал – підсипаний), так і про значні руйнування, оскільки площа пам'ятки інтенсивно розорювалась, принаймні впродовж усього XX ст. Звертаємо увагу на наявність валоподібного підвищення вздовж південно-східного краю площадки останця (навпроти населеного пункту XVII–XVIII ст.) і відсутність подібного підвищення з протилежної сторони. Імовірно, що валом й ровом територія цвинтаря була відмежована в добу пізнього середньовіччя чи нового часу. Така традиція огороження кладовищ “міста мертвих” від “міста живих” досить поширена на території Середньої Наддніпряниці в зазначений період. Питання часу спорудження укріплень залишається відкритим, хоч і не основним, і може бути вирішене тільки після проведення нових польових досліджень.

**Об'єкти зарубинецької культури<sup>7</sup>.** Усі 11 господарчих ям, виявлених і досліджених поза межами розкопів 1 та 2 і кв. 7–11 траншеї 1 (за площею церкви), автор досліджень датував часом зарубинецької культури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.).

<sup>7</sup> Описи об'єктів і поховань, досліджених 1991 р., здійснені за чистовими кресленнями, чернетками польових планів та фотографіями. Описи об'єктів, досліджених 1992 р., виконані на основі текстів звіту та щоденника, звірених із наявними кресленнями й фото.



Рис. 15. Траншея 1, західний борт (кв. 10). Вид із сходу  
Fig. 15. Trench 1, western side (sq. 10). View from the east

*Яма 1* зафіксована у кв. 1 траншеї 2. Округлої у плані форми діаметром близько 1,16 м. Досліджена наполовину, оскільки південна частина входила в південну стінку траншеї 2. Глибина – 0,9 м (за планом 1992 р.) або 0,98 м (за планом 1991 р.). Інформація про склад

заповнення відсутня. Під час розбору нижче рівня 0,7 м знайдено 10 фрагментів керамічних стінок, культурно-хронологічна належність яких не вказана (за "Актом приймання" два вінця та вісім стінок) [Инвентарная, 1991, л. 8; Акт, 1991, л. 1 об.].

*Яма 3* досліджена у кв. 1 траншеї 2 овальної у плані форми розміром 0,75×0,52 м, орієнтована довгою віссю по лінії захід–схід. Глибина – 0,9 м. Південну частину частково перерізала могильна яма поховання 5. Інформація про особливості заповнення, знайдені матеріали та датування відсутня.

*Яма 4* виявлена у кв. 2 траншеї 2. Овальної у плані форми розміром 0,6×0,4 м, орієнтована довгою віссю у напрямку захід–схід. Південна частина перекрита похованням 5. Глибина на планах не вказана. На фото поховання 1 помітно, що яма заглиблена в материк на 10–20 см нижче, ніж сусідня яма 3 (рис. 9, 1). Інформація про стан заповнення відсутня. На глибині 0,6–0,7 м виявлені три ліпні стінки [Инвентарная..., 1991, л. 12].



Рис. 16. Брускова цегла-пальчатка з розвідок 2019 р. на місці церкви

Fig. 16. Bar bricks-palchatka from excavations in 2019 from the location of the church

*Яма 5* зафіксована у кв. 13 траншеї 3. Овальної у плані форми розміром близько 0,92×0,68 м, орієнтована довгою віссю по лінії захід–схід. Частково заходила в південну бровку траншеї. Інформація про глибину, особливості та насиченість заповнення відсутня.

*Яма 6* виявлена на межі кв. 10 і 12 траншеї 2. Овальної у плані форми розміром близько 0,80×0,56 м, орієнтована довгою віссю по лінії захід–схід. Південним краєм заходила у бровку. Інформація про загальну глибину та стан заповнення відсутня. На рівні 0,6–0,8 м

знайдено шість ліпних стінок та один фрагмент чорнолощеного посуду зарубинецької культури (рис. 4, 11–12) [Инвентарная..., 1991, л. 7].

*Яма 7* досліджена у кв. 6 траншеї 1. Овальної у плані форми розміром близько 1,4×1 м, орієнтована довгою віссю по лінії захід–схід. Глибина – 0,6 м від рівня материкового шару та 1,96 м від рівня денної поверхні (позначка на кресленнях -1,15). Виявлена під похованням 9, яке зафіксоване на рівні 0,95 м. Заповнення – сірий супісок. У ньому на глибині 1,15 м знайдено сіроглиняний товстостінний фрагмент ліпного посуду з домішкою піску і слюди в тісті, а також перепалені кістки тварин [Отчёт, 1992, л. 5; Дневник, 1992, с. 21, 23].

*Яма 8* досліджена у кв. 3 траншеї 2. Південною частиною заходила у бровку, північним краєм примикала до ями 2. Округлої у плані форми діаметром 1,3 м. Глибина – 1 м від рівня передматерикового шару (1,2 м від рівня денної поверхні). Заповнення – сірий супісок. На дні знайдені два фрагменти ліпних стінок і два чорнолощені товстостінні фрагменти кераміки зарубинецької культури (рис. 4, 8). Дві гончарні стінки давньоруського посуду (одна – білоглиняна з поливою світло-зеленого кольору), імовірно, потрапили з ями 2 [Отчёт, 1992, л. 5; Дневник, 1992, с. 25, 27; Инвентарная..., 1992, с. 1–2].

*Яма 9* виявлена на межі кв. 7 траншеї 1 і сектора В розкопу 1. Неправильної овальної форми розміром 1,15×0,8 м, орієнтована довгою віссю у напрямку північ–південь. Глибина ями – 1,96 м від рівня репера ("Р"). Інформація про насиченість заповнення і матеріали відсутня [Отчёт, 1992, л. 5; Дневник, 1992, с. 34].

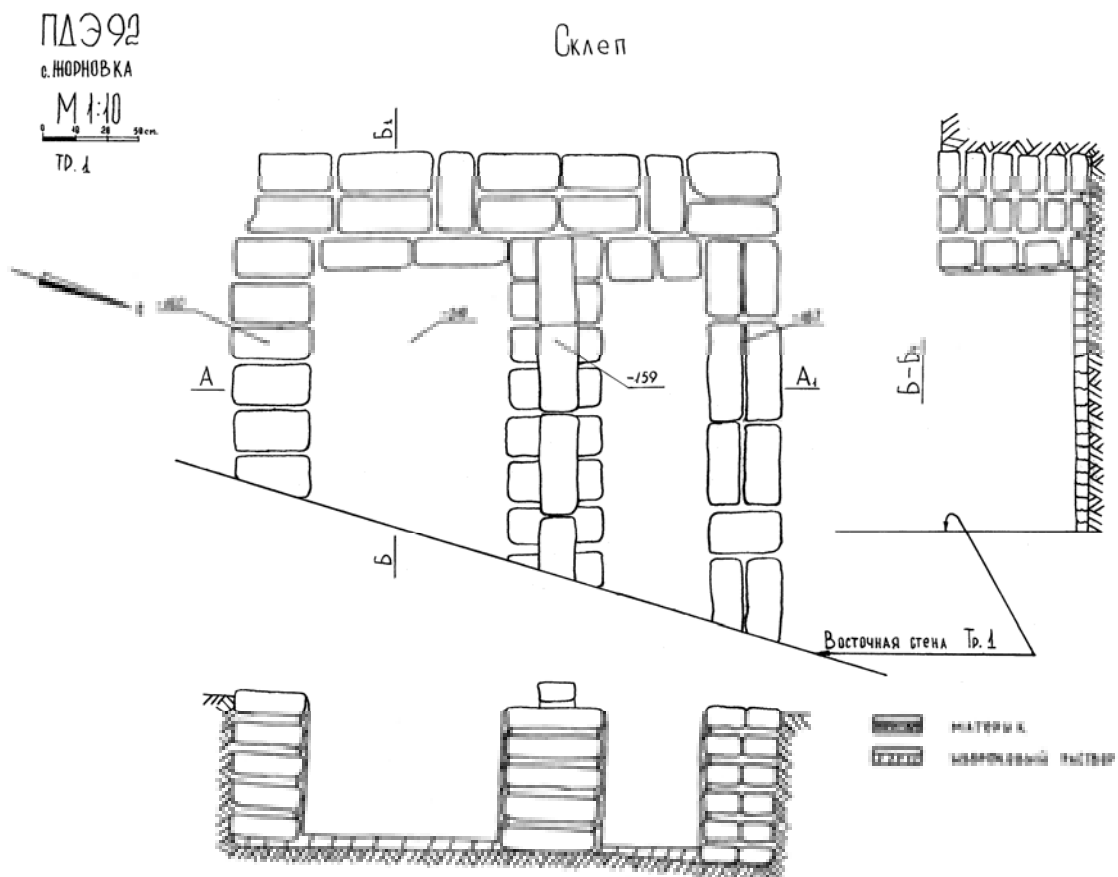


Рис. 17. Цегляний саркофаг (план, розрізи)

Fig. 17. Brick sarcophagi (plan, sections)

*Яма 10* зафіксована у кв. 12 траншеї 4. Досліджена частково, оскільки заходила в західну стінку. Неправильної форми розмірами 0,9×1 м глибиною 0,7 м від рівня предматерикового шару (1,3 м від рівня денної поверхні). На дні виявлені дві ямки підтрикутної форми розміром 0,5×0,3 і 0,4×0,3 м, заглиблені на 2–4 см. Заповнення – сірий супісок. На глибині 1,25–1,3 м знайдені фрагменти товстостінного ліпного посуду зарубинецької культури з домішками шамоту і слюди: верхньої частини, орнаментованої вдавленнями паличкою по вінцю (рис. 4, 1), придонної частини (рис. 4, 9) та стінки [Отчёт, 1992, л. 5; Дневник, 1992, с. 47, 49; Инвентарная..., 1992, с. 9–10].

*Яма 11* виявлена у кв. 12 траншеї 1. Круглої у плані форми (радіус – близько 1 м). Досліджена тільки четверта частина, що потрапила в межі траншеї. Містилася безпосередньо під похованням 21 на глибині 1,7 м від денної поверхні, заглиблена в материк на 0,2 м (Поховання 21 зафіксоване на глибині 1,65 м, але на 0,5 м у материк (табл. 1). Можливо, могильна яма перерізала яму 11 й була глибшою за неї, інакше – суперечності документації). Заповнення – сірий супісок. Знахідок не зафіксовано [Отчёт, 1992, л. 6; Дневник, 1992, с. 51].

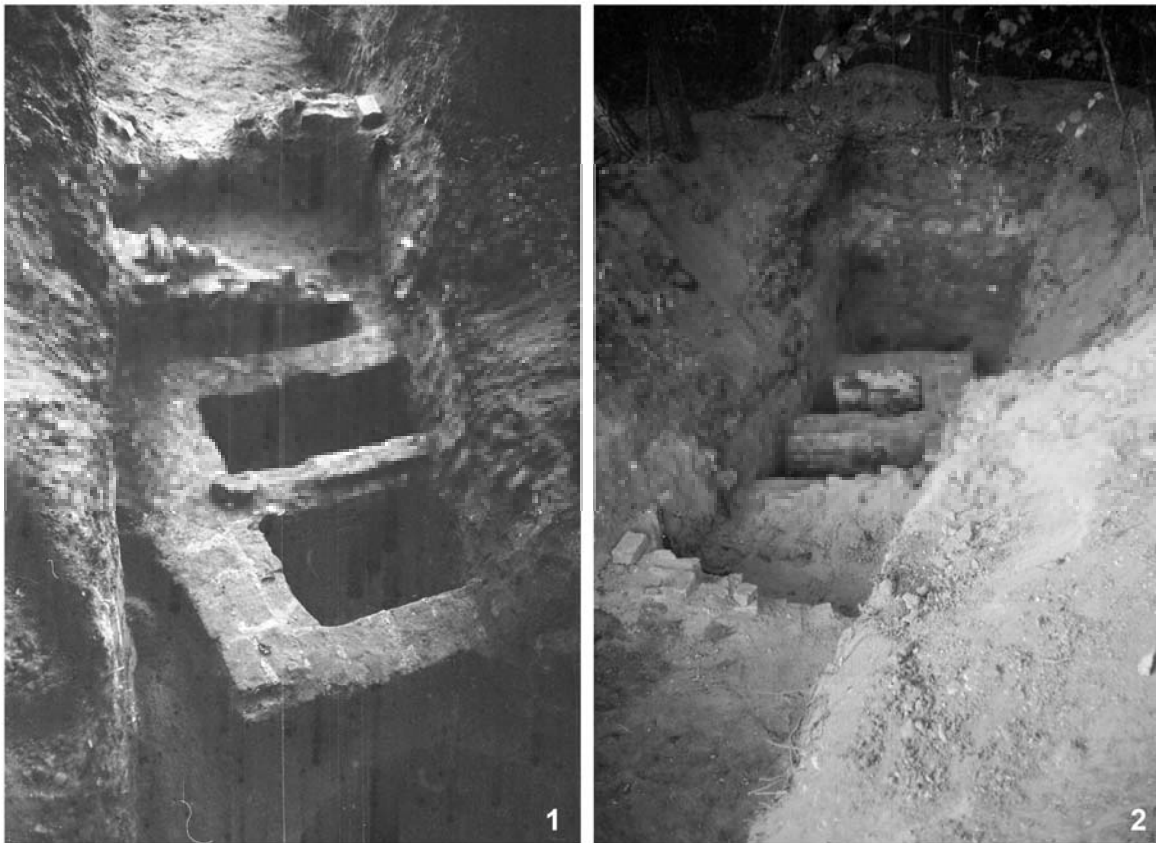


Рис. 18. Траншея 1. Поховання 37, цегляний саркофаг: 1 – фото із півночі; 2 – фото з півдня  
Fig. 18. Trench 1. Burial 37, brick sarcophagus: 1 – photo from the north; 2 – photo from the south

**Об'єкти давньоруського часу.** *Яма 2* перебувала у кв. 3 траншеї 2, східним краєм заходячи у кв. 2. Округлої у плані форми діаметром близько 0,95 м глибиною 1,07 м. Частково перекривала яму 8, що містилась південніше. За кресленнями розміщувалася на 0,6 м західніше від могильної ями поховань 1 і 5. Але на фото цієї ділянки траншеї помітно, що відстань між ямою 2 та похованням 1 не перевищує 15 см. Можливо, на фото зафіксована інша яма, не позначена на плані. Інформація про особливості засипки відсутня. Судячи із креслень, у заповненні ями виявлено розвал горщика (в інвентарних описах не згадано). З огляду на

примітку у звіті, що в заповнення ями 8 потрапили кілька фрагментів давньоруської кераміки з ями 2 [Отчёт, 1992, л. 5], розвал горщика, як і сам об'єкт, допустимо датувати давньоруським часом.

*Житло 1* виявлене у кв. 4–5 траншеї 2. Котлован споруди неправильної підквадратної у плані форми розміром приблизно 2,4×2,4 м, заглиблений на 1 м від рівня передматерикового шару (1,28 м від рівня “Р”). Споруда орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 5). Заповнення котловану – темно-сірий супісок із вкрапленнями жовтого піску. У кутах виявлені стовпові ями: у північно-західному куті діаметром 0,3 м і глибиною 0,15 м (від рівня підлоги житла; на плані відмітки від рівня “Р”); у північно-східному – діаметром 0,3 м і глибиною 0,44 м; у південно-східному – діаметром 0,35 м і глибиною 0,52 м; у південно-західному – діаметром 0,30 м і глибиною 0,54 м. Ще дві ями зафіксовані між стовповими ямами біля північної та західної стін. Їх розміри: діаметр – 0,4 м та 0,2 м, глибина – 0,23 м (рис. 3, 4). Залишки опалювальних конструкцій у споруді не виявлені (принаймні не згадані у звіті). На фото помітно, що котлован споруди перекриває однорідний культурний шар, над яким міститься більш темний прошарок із вкрапленнями будівельного сміття, вірогідно, це шар, що утворився після руйнування церкви (рис. 5). Автори досліджень припускали, що об'єкт існував одночасно з храмом, оскільки в щоденнику зазначено, що споруда *“находилась вероятно при дворе церкви”* [Отчёт, 1992, л. 22; Дневник, 1992, с. 27–31].



Рис. 19. Траншея 1. Блок кладки, поховання 10. Робочий момент. Вид із півночі

Fig. 19. Trench 1. Block of the masonry, burial 10. During the exploration. View from the north

У заповненні котловану знайдені: ціла брускова жолобчаста цегла, фігурний листок із бронзи, вістря стріли, уламок гладкого скляного браслета, фрагменти гончарної кераміки, а також дрібні уламки цегли, фрагменти печини та вугликів. Цегла зі світло-зеленої глини розміром 25,5×11,5×5 см знайдена в північно-західному куті споруди, біля стовпової ями. Бронзовий патинований виріб подібний до “листка дубу” розміром 6,5×2,8 см (рис. 7, 5), як припускали автори звіту, – частина іконного окладу. Вістря стріли залізне плоске ромбоподібне



черешкове з упором, розмірами: загальна довжина – 6,8 см, довжина черешка – 2,8 см, загальна ширина – 1,3 см (рис. 7, б). Уламок скляного браслета діаметром близько 6,3 см (рис. 7, а) знайдений під час зачистки долівки споруди. Фрагменти кераміки – понад восьми горщиків – датовані другою половиною XII – серединою XIII ст. (рис. 6, 1–2, 4–15, 21–22). Серед них виявилися два фрагменти вінець із ручками. Одне вінце й одне денце вкриті поливою світло-коричневого та салатого кольорів. Також знайдено плітку зі сірої глини, грубо ліплену, необпалену, з яйцеподібним денцем (рис. 7, в). Діаметр вінця плітки становив 5–6 см, висота – 4,5 см [Отчёт, 1992, л. 22; Дневник, 1992, с. 31–33; Инвентарная, 1992, с. 2–8].

До цього ж періоду потрібно зарахувати ями 12–17, виявлені під час дослідження конструкцій мурованої споруди, які автори досліджень датували часом будівництва церкви. Їх детальний опис поданий у Додатку 2.

**Цвинтар.** Усього в межах площі траншей і розкопів за 2 роки досліджень виявлено 46 поховань (1991 – 10; 1992 – 36, 1 не розкопане) та 4 окремо поховані черепи. Інформація про поховання могильника зі звіту, щоденника, креслень і фото зведена в Таблиці 1.

Таблиця 1

Грунтові поховання Жорнівського некрополя

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	тр. 2, кв. 1–2	0,5	підпрямокутна, бл. 1,65×0,56 м	два цвяха	знаходився над пох. 5, на спині, головою на зах., череп повернуто на пд., руки зігнуті в ліктях, кисті на грудях, ноги випростані; під головою – брускова жолобчаста цегла	череп, плечова кістка лівої руки, ліктьові та променеві кістки рук, кістки ніг	денце та стінка горщика (ін. опис)	+
2	тр. 1, кв. 2–3	0,5–0,6	конттури не простежені	один гвіздок	на спині, головою на пд.-зах., права рука зігнута в лікті, ноги випростані	майже повністю збережений	безінвентарне ?	+
3	тр. 1, кв. 4–5	0,5	— " —		досліджений частково; на спині, головою на пд.-зах., череп повернуто на пд.	череп, плечові кістки, кістки грудної клітки	— " —	+
4	тр. 1, кв. 5	0,8	— " —		досліджений частково; на спині, орієнтований на пд.-зах., ноги випростані	кістки грудної клітки, тазу, ніг	— " —	
5	тр. 2,	0,9	підпрямокутна,		під пох. 5, на	доброї	— " —	

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
	кв. 1–2		бл. 1,65×0,56 м		спині, головою на зах., череп повернуто на пд., руки зігнуті в ліктях, права кисть на тазу, ліва – на грудях, ноги випростані	збереженості		
6/91	тр. 3, кв. 1–2	0,5	контури не простежені		на спині, головою на пд.-зах., череп повернуто на пн., руки зігнуті в ліктях, кисті на грудях, ноги випростані	доброї збереженості	— " —	
6/92	тр. 1, кв. 2; прирізка	0,5	бл. 1,7×0,68 м, контури орієнтовні		на спині, орієнтований на пд.-зах.	частково збережені кістки черепу і стегнові кістки ніг	— " —	
7	тр. 1, кв. 3; тр. 2, кв. 1	0,7	бл. 1,6×0,5 м		на спині, головою на пд.-зах., череп повернуто на пн., руки зігнуті в ліктях, права кисть на грудях, ліва – на тазу, ноги випростані	доброї збереженості	— " —	
8	тр. 3, кв. 6–7	1,1	ширина – 0,46 м		досліджений частково; на спині, головою на пд.-зах., череп повернуто на пн., руки зігнуті в ліктях, права кисть на грудях, ліва – на тазу, ноги випростані	доброї збереженості, кістки ніг входили у стінку траншеї	— " —	+
9	тр. 1, кв. 6	0,95	>1,9×0,68 м		на спині, головою на пд.-зах., права руку зігнуті в лікті, права кисть на тазу, ноги випростані	доброї збереженості, череп, кістки грудної клітки і лівої руки – пошкоджені	— " —	
10	тр. 1, кв. 4–5	0,75	контури не простежені		досліджений частково; орієнтований на	стегнова й гомілкорова кістки однієї	— " —	

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
					пд.-зах., ноги випростані	ноги		
11	тр. 3, кв. 14–15	0,7	бл. 0,85×0,32 м, контури орієнтовні		на спині, орієнтований на пд.-зах.-зах.	сильно пошкоджене оранкою: in situ праві плечова і стегнова кістки, решта – знаходились над похованням	безінвентарне	
12	тр. 3, кв. 1–2	0,4	контури не простежені, досліджена “підбоєм”		орієнтований на зах., знаходився над пох. 18	кістки лівої ноги у витягнутому положенні і ліва тазова кістка	— " —	
13	тр. 1, кв. 3	0,7	підпрямокутна, 2×1,1 м; сірий супісок із будів. сміттям		на спині, головою на пд.-зах., череп догори, руки зігнуті у ліктях, права кисть – біля підборіддя, ліва – на лікті правої руки, ноги випростані	доброї збереженості	— " —	
14	тр. 1, кв. 2	0,5	підпрямокутна, 2×0,7 м		на спині, головою на пд.-зах., повернуто на пн., руки зігнуті у ліктях, кисті рук на тазу, ноги випростані	доброї збереженості	— " —	+
15	тр. 1, кв. 1	0,5	ширина – 0,65 м, сірий супісок		досліджений частково; могильна яма орієнтована на пд.-зах.	частина черепа і щелепа; дитячий	— " —	
16	тр. 3, кв. 8–9	0,3	бл. 1,44×0,68 м, контури орієнтовні		могильна яма орієнтована на пд.-зах.	ребра і тазові кістки, що були розташовані навколо ями d – 0,3 і глибиною 0,2 м (0,5 за планом)	— " —	
17	тр. 1, кв. 7–8	1,65R	ширина – 0,84 м, контури орієнтовні;		могильна яма, поруйнована пізнім	кістяк у перевідкладеному стані	— " —	+

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
			<i>засипка будів. сміття</i>		<i>перекопом, орієнтована на пд.-зах., череп на правому боці</i>			
18	тр. 3, кв. 0–1	0,5, 0,25М	контури не простежені, досліджена “підбоєм”; сірий супісок		орієнтований на зах., ноги перекриті пох. 12; руки зігнуті у ліктях, кисті на животі, ноги випростані	доброї збереженості, без черепа	— " —	
19	тр. 4, кв. 2	0,4–0,45	контури не простежені; сірий супісок		на спині, головою на зах., череп догори, права рука зігнута в лікті, права кисть біля черепа, ноги випростані злегка зігнуті у колінах	доброї збереженості, без гомілкових кісток ніг, дитячий	— " —	
20	тр. 4, кв. 8	1 (0,9)	— " —		досліджений частково; на спині, головою на пд.-зах., череп догори злегка на пн., кістки рук зігнуті в ліктях, кисті на животі, ноги випростані	доброї збереженості, відсутні кістки тазу (частково) та кістки ніг	— " —	
21	тр. 1, кв. 12	1,65 (1,5), 0,5М	ширина – 0,8 м (?); сірий супісок із будів. сміттям		досліджений частково; на спині, головою на пд.-зах., череп повернуто на пд., кістки рук зігнуті в ліктях, кисті на грудях, ноги випростані	доброї збереженості, без гомілкових кісток ніг	— " —	
22	тр. 4, кв. 3	0,8	ширина – 0,6 м		могильна яма орієнтована на пд.-зах.	дві стегнові кістки ніг	— " —	
23	тр. 4, кв. 18	0,7		цегляний ящик із брускової жолобчастої цегли, розміром 50×40 см; цегла	ящик орієнтований гранями за сторонами світу	череп у фрагментах	— " —	

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
				світло-коричневого кольору, розміром 26,5×11,3×5 см				
24	тр. 4, кв. 7	0,9 (1), 0,25М	ширина – 0,6 м за планом, 0,75 за описом; сірий супісок		на спині, головою на зах. з незначним відхиленням на пд.-зах., ліва рука зігнута в лікті, кисть в районі живота, ноги випростані	кістки лівої руки, частково грудної клітки, стегнові кістки ніг	— " —	
25	тр. 4, кв. 9	1	конттури не простежені		досліджений частково; на спині, головою на зах., череп догори, під черепом підголівник – брускова жолобчаста цегла	череп, інша частина скелета за межами траншеї	— " —	
26	тр. 4, кв. 5–6	1	ширина – 1,56 м; єдина яма з п. 27		досліджений частково; на спині, орієнтований на пд.-зах., ноги випростані	кістки ніг, витягнуті паралельно; інша частина – за межами траншеї	— " —	
27	тр. 4, кв. 6	1			досліджений частково; на спині, головою на пд.-зах., череп повернуто на пн., права рука зігнута в лікті, кисті на тазу	череп, кістки грудної клітки, правої руки, тазу; ліва рука не збереглася, кістки ніг – за межами траншеї	— " —	
28	тр. 1, кв. 10–11	1,6–1,65	>1,4×0,6 м; сірий супісок	дерев'яна труна обкладена цеглою, висота кладки з півдня – 0,4 м, по кутах ями дерев'яні стовпчики,	на спині, головою на зах., череп догори, рука зігнута в ліктях, кисті на тазу, ноги випростані, під черепом знаходився підголівник у вигляді	доброї збереженості, відсутні гомілкові кістки ніг	хрестик чотирикутний бронзовий, фрагмент фрески (зелена фарба)	+

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
				<i>d-12 см, 6 цвяхів від домовини</i>	<i>дерев'яної дошки</i>			
29	тр. 4, кв. 17-18	0,9, 0,2М	ширина – 0,8 м; сірий супісок		досліджений частково; на спині, мог. яма орієнтована на зах. з незначним відхиленням на пд.-зах., ліва рука зігнута в лікті, кисть на тазу, ноги випростані	кістки тазу, стегнові кістки, кістки лівої руки; череп, кістки правої руки та гомілкові кістки ніг – за межами траншеї	— " —	
30	<i>р. 1, сект. В</i>	<i>0,93</i>	<i>~1,4×0,6 м</i>	<i>домовина, 1,4×0,4 м</i>	<i>на спині, головою на зах., череп догори, руки зігнуті в ліктях, права кисть на тазу, ліва на животі, ноги випростані</i>	<i>доброї збереженості</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>
31	<i>р. 1, сект. В</i>	<i>0,93</i>	<i>бл. 0,6×0,4 м, контури орієнтовні</i>	<i>по боках від черепа виявлено два цвяха</i>	<i>на спині, головою на зах., череп догори, руки зігнуті в ліктях, кисті на тазу, ноги зігнуті у колінах (ромбом)</i>	<i>доброї збереженості; дитячий</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>
32	<i>р. 1, сект. В</i>	<i>0,4</i>	<i>контури не простежені</i>			<i>зруйнований, в районі грудей ямка, діаметром 0,15 м, череп кістки грудної клітки, рук; дитячий</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>
33	<i>р. 1, сект. В</i>	<i>0,93 0,4М</i>	<i>— " —</i>		<i>на спині, головою на зах., череп догори, кістки рук зміщені</i>	<i>частково зруйноване, збереглись череп, ребра та кістки рук; дитячий</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>
34	<i>р. 1, сект. Б</i>	<i>0,4</i>	<i>— " —</i>		<i>на спині, головою на зах.</i>	<i>зруйнований; дитячий</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>
35	<i>р. 1, сект. Б</i>	<i>0,4</i>	<i>— " —</i>		<i>на спині, головою на зах. ?</i>	<i>зруйнований; дитячий</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>
36	<i>р. 1, сект. Б</i>	<i>0,4-0,43</i>	<i>— " —</i>		<i>на спині, головою на зах.</i>	<i>частково зруйнований;</i>	<i>— " —</i>	<i>+</i>

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
						<i>дитячий</i>		
37	тр. 1, кв. 11–12	1,9		південна камера цегляного саркофагу; сірий супісок	досліджений частково; на спині, орієнтований на пд.-зах., череп догори, плечові кістки вздовж кістяка, під черепом підголівник із брускової цегли, розмірами 26×11,5×5 см	череп, плечові кістки, частково кістки грудної клітки; інша частина – за межами траншеї	— " —	+
38	<i>р. 1, сект. А</i>	<i>0,8–0,9</i>	<i>бл. 1,4×0,62 м, контури орієнтовні</i>	<i>у труні на фундаменті апсиди</i>	<i>на спині, головою на зах., череп догори, руки зігнуті у ліктях, права кисть на грудях, ліва – на животі, ноги випростані</i>	<i>доброї збереженості</i>	<i>каблучка бронзова над пох. (гл. 0,7 м від денної поверхні); по 2 скроневі кільця з обох боків від черепа</i>	
39	р. 1, сект. В	1,2	1,8 × 0,75 м; сірий супісок	частково обкладене плінфою (29,5×20×6 см) і брусковою цеглою (10×21,5×5,3 см), саркофаг ?	досліджений частково; на спині, головою на зах., череп догори, права рука зігнута, кисть на животі, ноги випростані	череп і права частина кістяка; інша частина – за межами розкопу	— " —	+
40	<i>р. 1, сект. Б</i>	<i>1</i>	<i>1,7×0,8 м, контури орієнтовні</i>	<i>на апсиді, заглиблена на глибину 0,2 м</i>	<i>на спині, могильна яма орієнтована на пн.-зах.</i>	<i>стегнові кістки ніг</i>	— " —	+
41	<i>р. 1, сект. Б</i>	<i>0,8</i>	<i>бл. 1,95×0,6 м, контури орієнтовні</i>		<i>на спині, головою на зах., череп догори, ліва рука зігнута, кисть на грудях, ноги випростані</i>	<i>доброї збереженості</i>	— " —	+
42	<i>р. 1, сект. В</i>	<i>0,4–0,43</i>	<i>контури не простежені</i>		<i>на спині, головою на зах.</i>	<i>зруйнований; дитячий</i>	— " —	+
43	<i>р. 1, сект. Б</i>	<i>0,85</i>	<i>2×0,7 м, контури орієнтовні</i>	<i>залишки домовини, на апсиді, заглиблене на 0,15 м</i>	<i>на спині, головою на зах., череп догори, права рука витягнута вздовж тіла,</i>	<i>доброї збереженості</i>	— " —	+

№ п/п	Розкоп, тр., кв.	Глибина,* м	Могильна яма/форма, розміри; заповнення/	Наявність домовини, конструкцій	Положення та орієнтація кістяка	Збереженість кістяка	Інвентар	Відібрані
					ліва – зміщена, ноги випростані			
44	р. 2, кв. 1Е	1,44R 0,2M	ширина – 0,6 м		досліджений частково; могильна яма орієнтована на пд.-зах.	гомілкові кістки ніг; інша частина – за межами розкопу	— " —	
45	р. 2, кв. 1Г ?				не досліджене			
ч. 1-2	р. 2, кв. 2Г	0,7R	в шарі будів. сміття		лицем обернені на схід	два цілі черепи, один біля іншого		
ч. 3	р. 2, кв. 2Д	0,75R	— " —		лицем обернений на схід	окремий череп, роздавлений		
ч. 4	р. 2, кв. 8Д	0,7R	— " —			окремий череп, фрагменти		

\* Глибина подана від рівня денної поверхні; у дужках – варіанти за планом, М – глибина від материка, R – глибина від реперу, курсивом виділені поховання, здійснені після руйнування церкви.

Під час робіт 1992 р. досліджено 25 поховань дорослих, 9 – дітей однорічного віку, 1 – підлітка [Отчѐг, 1992, л. 7]. Серед поховань 1991 р., судячи з розмірів кістяків, – 9 дорослих та 1 підліток (№ 2). Стать похованих не визначена.

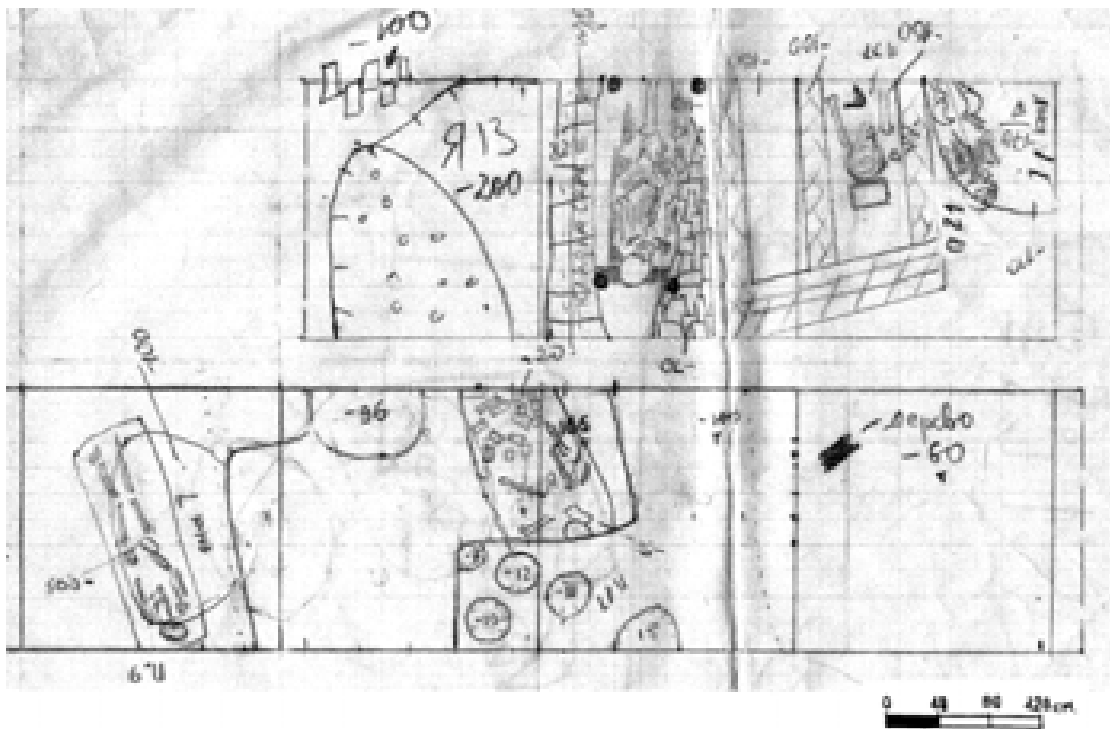


Рис. 20. Траншея 1. Польове креслення плану кв. 6-9 (знизу), 10-12 (зверху)  
Fig. 20. Trench 1. Field drawing of plan of sq. 6-9 (from bottom), 10-12 (from above)





Рис. 21. Розкопи 1 і 2. Вид із заходу  
Fig. 21. Excavations 1 and 2. View from the west

Усі поховання здійснені за християнським обрядом: поховані лежали у випростаному положенні на спині, орієнтовані головою на південний захід (24 випадки), захід (18) та північний захід (1). Положення рук і ніг через стан збереженості кістяків, умови досліджень (фіксація поховань тільки в межах площі розкопів і траншей) або суперечність документації часто не вдавалося встановити. У більшості зафіксованих випадків руки небіжчика зігнуті в ліктях, кисті лежали на тазу чи грудній клітці, ноги – випростані. У двох похованих зафіксоване нетипове положення рук. У небіжчика з поховання 13 права рука була сильно зігнута в лікті у такий спосіб, що її кисть перебувала біля підборіддя, ліва – під прямим кутом, а кисть лежала на правому лікті. Аналогічне розміщення правої руки зафіксоване й у кістяка поховання 19. Незважаючи на те, що таке положення рук вважається неканонічним для християнського обряду, подібне розташування фіксується доволі часто в похованнях досить широкого хронологічного періоду [Панова, 1987, с. 118–119].

У 15 досліджених похованнях зафіксовані могильні ями, переважно прямокутної форми із заокругленими кутами (чи наближеної до видовженого овалу), ще в 10 випадках контури поховальної ями зафіксовані умовно, в 17 – не простежені зовсім. Поховання 26 та 27 здійснені, ймовірно, у спільній могильній ямі. Глибина залягання кістяків від рівня денної поверхні коливається у межах 0,3–1,65 м (1,9 м – поховання в саркофазі). Очікувано, що цей показник виявився більшим (від 1 до 1,65 м) у поховань, здійснених у межах простору культової споруди, і зменшувався (від 1 до 0,3 м) по мірі віддалення місця поховання від залишків фундаментів, що пов'язано з потовщенням культурного шару на місці церкви внаслідок шару її руйнації. Переважно небіжчики опущені в культурні горизонти пам'ятки. У випадках, коли фіксувалася глибина заглиблення могильної ями в материк, цей показник не перевищував 0,2–0,5 м.

У трьох випадках небіжчики містилися один над одним: могильна яма поховання 1 перекривала яму з похованням 5, домовина з похованням 30 лежала над похованням 39, ноги поховання 18 перекривав кістяк поховання 12 (рис. 3, 4).

У п'яти похованнях виявлені залишки домовини у вигляді фрагментів зотлілих дерев'яних дошок чи невеликих уламків зотлілого дерева. Ще у трьох знайдені залізні цвяхи.

Поховання 23 (череп) здійснене в цегляному ящику розміром 50×40 см, орієнтованому стінками за сторонами світу. Ящик складений із брускової жолобчастої цегли світло-коричневого (світло-салатового за щоденником) кольору розміром 26,5×11,3×5 см (рис. 8, 6; 9, 3). Поховання 28, яке зруйнувало східну частину фундаменту південної стіни церкви, здійснене в дерев'яній труні і знизу обкладене цеглою. Висота кладки, зафіксованої з південного боку поховання, становила 0,4 м. По кутах від домовини вбиті дерев'яні стовпчики діаметром до 12 см. Зафіксована висота стовпчиків – 0,56 м (рис. 8, 5). Поховання 37 здійснене в південній камері двокамерного цегляного саркофага (опис саркофага – нижче) (рис. 8, 1). У південній і західній частині могильної ями поховання 39, дослідженого лише частково, зафіксовані фрагменти плінфи із сірої глини розміром 29,5×20×6 см і брускової цегли рожевого відтінку розміром 10×21,5×5,3 см, поставленої на бік (рис. 8, 3; 9, 5). Цілком можливо, що кістяк був обкладений по всьому контуру цеглою і плінфою. Імовірно, ці будівельні матеріали – залишки саркофага.

У північно-західному секторі розкопу 2, на північ від фундаментів храму, на глибині 0,7 м від “Р” зафіксовані два цілі черепи, притиснуті один до одного. Ще один знайдено на 0,8 м західніше від перших двох на глибині 0,75 м. Усі містилися у шарі будівельного сміття й були орієнтовані обличчям на схід. Четвертий, роздавлений, зафіксований за 6 м південніше від черепа 3 [Отчёт, 1992, л. 16].

Лише у двох могилах зафіксований супровідний інвентар. У похованні 28 (рис. 8, 5) виявлені: бронзовий пастинований натільний хрестик, знайдений на грудях біля підборіддя небіжчика, та фрагмент фрески розміром 20×20×13 мм, вкритої зеленою фарбою [Отчёт, 1992, л. 11–12; Дневник, 1992, с. 45, 47]. Хрестик чотирикутний однобічний розміром 30×18 мм із петлею зверху та незначним розширенням лопатей на кінцях. Зберігся лише його малюнок

(рис. 7, 3). На чільній стороні зображено, вірогідно, рельєфний восьмикутний хрест на Голгофі. На кінцях поперечини містяться літери монограми "ІС ХС". На верхній лопаті помітний череп із схрещеними кістками під ним, на нижній – дві літери у квадратних щитках. Подібні хрестики датують XVII–XVIII ст. [Мельник, 2016, с. 111–114].

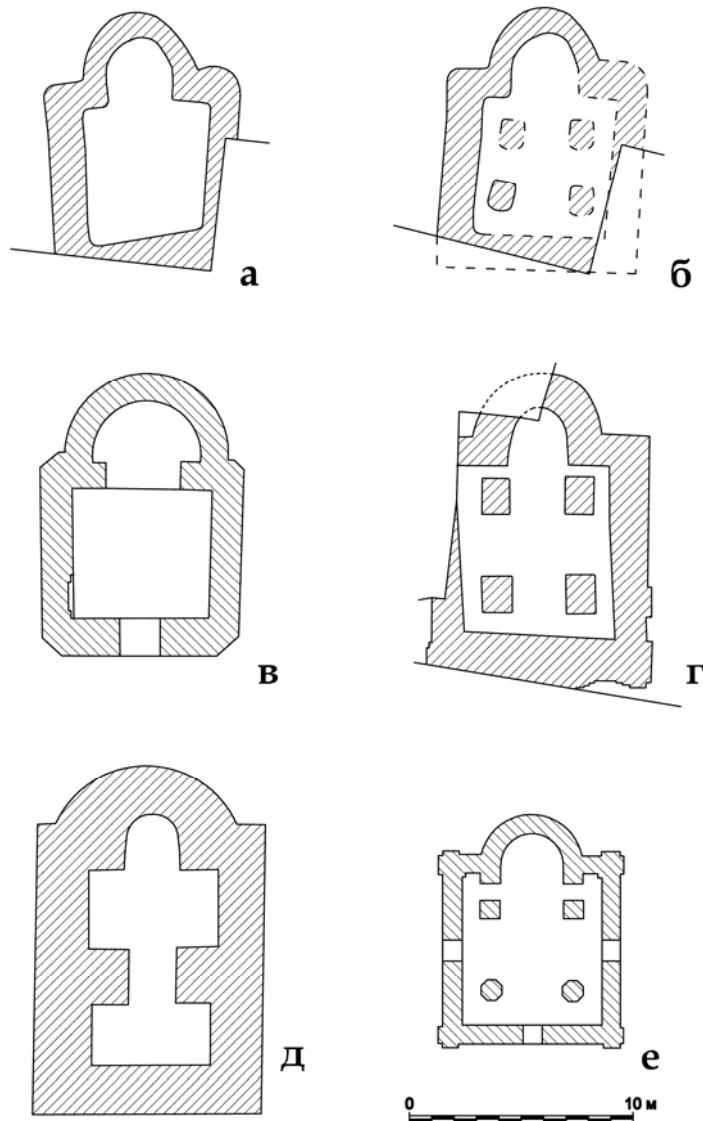


Рис. 22. Плани храму в ур. Церковище біля с. Жорнівка і його близькі аналогії: *а* – храм біля с. Жорнівка, план зі звіту; *б* – храм біля с. Жорнівка, скоригований варіант; *в* – Верхня церква у Гродно, початковий план (за Воронин, 1954); *г* – церква Гнилецького монастиря (за Харламов, 1985), *д* – “церква на цитаделі” у Чернігові (за Коваленко, Раппопорт, 1992), *е* – церква Різдва Богородиці в Перині (за: Седов, 2009). Прорисовка Д. Йолшина

Fig. 22. Plan of the church in Tserkvysche Place near Zhornivka and its closest analogues: *a* – church near Zhornivka, plan from the field report; *b* – church near Zhornivka, corrected variant; *v* – Verkhnya Church in Grodno, initial plan (by Воронин, 1954); *г* – church of Gnylets'kyj cloister (by Харламов, 1985), *д* – “church on the citadel” in Chernigiv (by Коваленко, Раппопорт, 1992), *е* – Nativity church in Peryn (by Седов, 2009). Drawing made by D. Elshyn

У похованні 38 (рис. 8, 4) знайдені бронзовий щитковосерединний перстень і чотири бронзові скроневі кільця. Каблучка виявлена на 10 см вище від кістяка, скроневі кільця знайдені після зняття черепа – по два лежали з обох боків від нього [Отчёт, 1992, л. 14–15; Дневник, 1992, с. 63, 65]. Дужка перстня проста пластинчаста, діаметр кільця – 20 мм. Щиток округлий діаметром 11 мм, орнаментований. На ньому зображена розетка чи чотирипелюсткова квітка. Між чотирма основними пелюстками розміщені ще чотири додаткові лінії (рис. 7, 1). Каблучки такого типу доволі поширені в давньоруський період, відомі, наприклад, на Волині [Кучинко, Курманський, Савицький, 2009, с. 45–46, рис. 1, 1–2, 5]. Скроневі кільця прості дротяні перснеподібні замкнені патиновані діаметром 15–16 мм. Діаметр перетину дроту – 3,5–4 мм (рис. 7, 2). Цей тип прикрас також притаманний для давньоруського часу, однак не властивий для південноруських земель, де переважали незамкнені дротяні кільця із заходячими кінцями. Також у похованні 1 знайдені фрагмент стінки й денця горщика, однак, імовірно, вони потрапили до могили з культурного шару [Акт, 1991, л. 1 об.].

У похованнях 1 (рис. 8, 8; 9, 1), 25 (рис. 9, 4) та 37 (рис. 8, 1) під черепом покійника лежала брускова жолобчаста цегла. Як видно з фото, ще один її фрагмент був біля лівої ноги кістяка в похованні 1 (на чернетці плану 1991 р. під ногами небіжчика показана ціла) (рис. 8, 8; 9, 1). У похованні 28 під голову покладена дерев'яна дошка (рис. 8, 5). Плінфа чи цегла в узголів'ї похованого (для підголівника часто використовували й інші предмети, наприклад, полив'яні плитки, фрагменти жорен, плаский камінь, фрагменти вапняного розчину тощо) вважається ознакою чернечих поховань, пов'язаною з аскетичним способом життя та запорукою загробного порятунку [Макаров, 1983, с. 112–113]. Корені обряду вбачали у старозавітних мотивах про сновидіння Якова та в одному з головних епізодів Євангелія про земні страждання і воскресіння Ісуса Христа [Беляев, 2005; 2011], пояснювали вимогами Студійського уставу до чернечого поховального обряду або практичною потребою надати похованому більш природного вигляду [Мусин, 2002, с. 48, 75]. Звичай простежується з XI ст. і побутує, відповідно до останніх археологічних знахідок, до середини XVIII ст. зокрема. Аналогічно пояснюється й обкладка голови плінфою (поховання 23). Наприклад, подібне поховання, датоване кінцем XII–XIII ст., знайдене в Борисоглібській церкві Старої Рязані [Беляев, 2005, с. 171].

На кресленні поховання 13 у щелепі небіжчика показано видовжений плаский предмет розміром приблизно 25×4 см (рис. 8, 2). В описі поховання у звіті та щоденнику ця обставина не згадана. На світліні, зробленій із далекої відстані, чітко розгледіти щелепу проблематично (рис. 9, 2). Можливо, у зубах похованого містилася цеглина (плінфа) або її фрагмент.

Проблемним залишається питання датування як могильника загалом, так і окремих поховань, а також співвідношення їх із фундаментами мурованої споруди. Точне датування безінвентарних поховань встановити практично не можливо. Чітку хронологічну прив'язку могли б дати стратиграфічні профілі, які практично відсутні. Аналіз глибини поховальних ям не виявляє кореляції з датою поховання. Орієнтація похованих теж не слугує ознакою їх різночасовості, як і орієнтація кістяків щодо стін храму.

Автори звіту виділяють дві основні хронологічні групи поховань, досліджених 1992 р. 10 першої групи (№ 18, 20, 23–27, 37, 39, 44), на їхню думку, належать до часу функціонування церкви й датуються другою половиною XII – серединою XIII ст. До неї вони також обережно зараховували ще чотири (№ 11–12, 14, 19)<sup>8</sup>. 16 другої групи (№ 13, 17, 21, 28, 30–36, 38, 40–43), як вважають дослідники, здійснені вже після руйнування церкви і датовані серединою XIII–XIV ст. Ще п'ять (№ 6/92, 15, 16, 22, 29) не віднесено до жодної групи [Отчёт, 1992, л. 7]. Критеріями, за якими певні поховання віднесені до другої групи, вірогідно стали: положення кістяка над фундаментами культової споруди (поховання № 17, 28, 38, 40–41, 43), заповнення

<sup>8</sup> У тексті звіту 1992 р. згадано 11 та 5 поховань, але в переліку номерів їх, відповідно, 10 і 4. Чому автори виокремлюють дві підгрупи – не пояснено.

могильної ями будівельним сміттям чи поховання в його шарі (№ 13, 17, 21, 30–36, 42, окремі черепи 1–4), наявність дерев'яної труни чи зотлілих фрагментів дерева (№ 28, 30–31, 40, 43). Із 10 поховань, досліджених у 1991 р., на нашу думку, тільки одне (№ 6/91) можна віднести до другої групи, оскільки на планах цього року біля креслення поховання є спеціальна примітка: “... *соверш. после разруш. храма*”.

Із 17 кістяків, які дослідники визначили як такі, що захоронені після руйнування церкви, більшість (12) перебуває безпосередньо на залишках фундаментів мурованої споруди або близько від них й орієнтована на захід (1 – на північний захід). Інші чотири поховання цього періоду, що перебувають на віддалі від фундаментів, орієнтовані головою на південний захід. Водночас серед поховань, здійснених до руйнування церкви, навпаки, переважає південно-західна орієнтація кістяків (16 із 23 випадків). Також привертає увагу ділянка на північний схід від апсиди церкви, на якій поховані лише немовлята: п'ять дитячих кістяків зафіксовані на глибині 0,4 м, а два – 0,93 м (рис. 3, 4).

Узагальнимо авторське бачення історії функціонування некрополя. У другій половині XII – середині XIII ст. після зведення мурованого храму біля його стін виникає цвинтар, представлений 23 дослідженими похованнями. Після руйнування храму, згодом пов'язаного з ординською навалою, на цьому ж місці й далі ховають померлих упродовж другої половини XIII–XIV ст. Із цим етапом пов'язують 17 досліджених поховань. Загалом можна погодитися з наведеним авторським їх розподілом, але важко – із виділеними періодами та запропонованим їх датуванням.

Висловимо декілька зауважень щодо розподілу і хронології. По-перше, вважаємо, що п'ять поховань (№ 6/92, 15, 16, 22, 29), які не врахували автори звіту, потрібно зарахувати до першої групи, оскільки немає жодних переконливих підстав відносити їх до часу після руйнування храму. Ймовірно, їх просто не врахували під час підготовки звіту. По-друге, зовсім не пояснений той факт, що поховання 1 та 12 перекривали відповідно поховання 5 та 18. Можливо, їх потрібно віднести до більш пізнього періоду, оскільки важко припустити, що за доволі короткий час існування церкви частина поховань втратила зовнішні наземні ознаки, а на їх місці відбулися повторні. По-третє, вважаємо, що потрібно уточнити датування захоронень, здійснених після руйнування храму, з огляду на інвентар поховань 28 і 38. У першому на грудях кістяка знайдено бронзовий хрестик XVII–XVIII ст. Відповідно, його треба віднести до кладовища цього часу, правдоподібно пов'язаного з існуванням великого середньовічного населеного пункту (із замчищем і посадом), що розташовувався південніше, на окремому мисовому відрозі тераси правого берега р. Ірпінь (через яр). Можливо, до цього часу потрібно віднести більшість поховань, здійснених після руйнування церкви. Комплекс знахідок із поховання 38 представлений бронзовим щитковим перстнем і чотирма бронзовими дротяними скроневими кільцями, що, вірогідно, датуються давньоруським часом. Не виникає заперечень той факт, що ці речі могли побутувати й у першому сторіччі після монгольської навали 1240 р. Отже, поховання потрібно датувати найближчим часом від дати руйнування храму – другою половиною XIII – початком XIV ст.<sup>9</sup>. Припускаємо, що синхронними кістяку 38 є поховання 1 та 12.

Отже, на нашу думку, цвинтар існував щонайменше під час трьох хронологічних періодів: у час функціонування церкви (вірогідно, рубіж XII – перша половина XIII ст.), через недовгий час після її руйнування (друга половина XIII ст. – початок XIV ст.) та впродовж XVII–XVIII ст.

**Церква.** Авторський опис відкритих залишків мурованої споруди, наведений у звіті 1992 р., стислий і займає всього одну машинописну сторінку [Отчёт, 1992, л. 17] (див.: Додаток 2). На жаль, деякі характеристики пам'ятки в ньому описані неповно або недостатньо

<sup>9</sup> Здійснити поховання 38 можна було лише за умови повного руйнування або розбору стінової кладки апсиди і коли б над землею не височіли її залишки. Отже, якщо атрибуція речових знахідок із поховання правильна, то треба прийняти повне руйнування храму впродовж століття.

точно. Дані про будівельні матеріали церкви (розміри цегли та плінфи, кольори фрагментів фресок) наявні в інвентарних описах і списках знахідок звіту, зокрема в описах ям та поховань. Хронологічне співвідношення з дослідженими на поселенні комплексами подано в описі могильника й інших об'єктів. Ці дані можуть бути перевірені та доповнені за кресленнями планів і деяких розрізів у комплексі з наявними фотоматеріалами.



Рис. 23. Розкоп 1. Фундаменти і кладка апсиди та південного плечика. Вид із заходу

Fig. 23. Excavation 1. Foundations and masonry of apse and southern plechyko. View from the west

**Залишки конструкцій церкви.** Пам'ятка збереглася у вигляді фундаментних ровів, фундаментів і частково цокольного ряду цегляної кладки східного фасаду. Відповідно до підсумкового креслення фундаментних ровів, храм мав форму неправильного чотирикутника загальними розмірами приблизно 8,7×8,7 м із випнутою східною напівкруглою апсидою, що мала зовнішній діаметр до 5 м і винос від плічок до 2,9 м (загальна довжина храму з апсидою становила до 11,6 м). Фундамент північної стіни паралельний центральній осі храму (азимут 83°), а фундамент південної розташовувався до неї під значним кутом (за текстом 5°, за планом 7°) у такий спосіб, що в західній частині наос звужувався (приблизно на 0,7 м). Відповідно до дослідженого плану споруди, автор звіту визначив будівлю як одноапсидний безстовпний храм із закругленими (“напівкруглими”) східними кутами. Ширина фундаментів північного плечика й апсиди становила 1–1,2 м, північної стіни – досягала 1,6 м. Потужність (висота) фундаментів – 1,15 м. Фундаментні рови церкви прорізали давній горизонт (шар зарубинецького часу) і врзалися в лесовий материк на 40–60 см (до позначки -208 в апсидній частині та до позначки -180 на ділянці північного плечика). Фундамент описаний як забутовка оранжевого вапняково-

цементно-цементного (?)<sup>10</sup> розчину з битою та цілою цеглою [Отчёт, 1992, л. 17]. Судячи з фото апсиди, автори розкопок зіткнулися саме з фундаментами зі щебеню та розчину, а не тільки із фундаментними ровами, заповненими будівельним сміттям. На стику північної ділянки апсиди й північного плечика в нижній частині фундаменту виявлено скупчення цілої цегли. Ймовірно, воно пов'язане з ямою поховання 17, яка частково зруйнувало цю частину споруди (нижня відмітка -158) (рис. 10).

Фундамент апсиди мав помітне розширення у верхній частині, де був викладений рядами з плоско покладених битих цеглин (рис. 11). Цокольний ряд кладки апсиди зафіксований на відмітках -85 – -90 (рис. 12), являв собою чергування поперечиків і довжиків (“тичків” і “ложків”; “готична перев'язка”) (рис. 13). Привертає увагу те, що зовнішня лицьова поверхня кладки цокольного ряду сильно відступала від зовнішнього краю фундаменту (на довжину однієї цеглини – приблизно 25 см), а товщина стіни апсиди становила, відтак, орієнтовно 0,8–0,9 м (можна вважати, що й товщина інших стін була близькою до цього розміру).

На позначці -90 (за звітом – -100) у західному профілі траншеї 1 зафіксований вуглистий прошарок товщиною 3–6 см (відрізок завдовжки приблизно 1,4 м) – рівень підлоги храму, нижче якої зафіксовані шар будівництва (вапно) та непошкоджені культурні нашарування, що передували спорудженню храму (рис. 3, 5; 14; 15). Такий же прошарок виявлений і над ямою 14 у північно-східному куті церкви.

**Будівельні матеріали.** Основний будівельний матеріал церкви – брускова цегла світло-коричневого та салатого кольорів; у тексті звіту часто згадані характерні поздовжні боріздки (жолобки) на її поверхні (така цегла іменується “пальчаткою”). Як було зазначено, вона масово використана у кладці верхньої частини фундаменту та збереженому цокольному ряді стіни апсиди, а також у блоці кладки, зафіксованому у кв. 5 траншеї 1 та кладці подвійного саркофага, що розташовувався на південь від церкви. У завалах будівельного сміття траплялася і плінфа.

Таблиця 2.

Розміри плінфи та брускової цегли

Місце знахідки	Колір керамічного тіста	Середній розмір, см
<b>Плінфа</b>		
Розвал східної частини	червоний	?×18×6
Поховання 39	сірий	29,5×20×6
Яма 17	червоний	?×16,5–20×5,5–6
<b>Брускова цегла</b>		
Розвал східної частини	світло-коричневий світло-салатовий	25,5×11×5–6 23×9×5,5
Житло 1		25,5×11,5×5
Поховання 37 (у саркофазі), підголовник		26×11,5×5
Саркофаг		30×10–12×? 24×11×?
<b>Брускова цегла – пальчатка</b>		
Розвал східної частини	світло-сірий світло-салатовий світло-салатовий	25,5×11,5×6,5 9,5×6×? 11×5×?
Яма 17	світло-зелений	24×10×6
Поховання 23	світло-коричневий	26,5×11,5×5
Поховання 39	рожевий	21,5×10×5,5

<sup>10</sup> У машинописному тексті звіту 1992 р. вжито слово “цемент”, але, очевидно, малася на увазі “цементно-цементно”. На жаль, детальних відомостей про середню величину фракції та насиченість розчину цементно-цементно не наведено.

Наведена таблиця наочно демонструє, що розміри брускової цегли з конструкції церкви (як жолобчастої ("пальчатка"), так і простої, в описі якої борозни-жолобки не згадані), коливаються в межах середнього формату 24–26×9–11×5–6 см. Фігурних форм цегли не відзначено. Суттєво від неї відрізняється тільки цегла двокамерного склепу-саркофага (30×10–12×? см; див. нижче). Формат плінфи – 29,5×17–20×5,5–6 см. Брускову цеглу і плінфу виготовляли з різних глин і, ймовірно, обпікали за неоднакової температури – колір керамічного тіста плінфи червоний, тоді як цегли тяжіє до салатових та світло-коричневих відтінків. У березні 2019 р. на місці церкви були зібрані фрагменти будівельної кераміки. Уламки плінфи мають червоно-коричневий колір, грудкувату структуру тіста, містять вкраплення шамоту, зокрема й великі (уламки гончарної кераміки). Фрагменти жолобчастих цеглин розміром близько 11×5–6 см світло-зеленого кольору, тісто яких насичене вкрапленням дрібних і великих фракцій червоного шамоту зі слідами обсипання торців та нижньої поверхні крупним кварцовим піском, підтьоками тіста в нижній частині торців (іноді підрізаними). На торцях кількох цеглин збереглися слабкі, але виразні сліди рожевого вапняно-піщаного розчину з домішкою цем'янки (рис. 16).

У звіті 1992 р. згадані лише кілька знахідок забарвлених фрагментів фрескового тиньку дрібних розмірів (не більше 4 см), товщиною тиньку 0,5–1,5 см, чорного, зеленого й червоного кольорів фону. Кілька з них збереглися в колекції. Така мала кількість фрагментів, можливо, вказує на їх походження з повторно використаних матеріалів (згаданої плінфи, що могла бути привезена невеликими блоками із залишками тиньку). Але можливо, що храм був частково отинькований та розписаний (наприклад, тільки купол і конха апсиди). У документації відмічено знахідку віконного скла зеленого кольору. Показова відсутність згадок про знахідки фрагментів полив'яних плиток підлоги.

**Цегляний саркофаг** (рис. 17; 18, 1–2). У кв. 11–12 траншеї 1 була відкрита західна частина добре збереженого (на висоту 0,4–0,6 м) двокамерного саркофага загальною шириною 1,7 м, складеного із брускової цегли. Його камери різної ширини: південна, у якій містилося поховання 37, має ширину 0,6 м, а північна – усього 0,34 м. Зовнішні стінки товщиною у дві цеглини, а поперечні – посилені прикладками. Північна ("середня") і південна стінки основного поховання складені з цегли, покладеної поперечно (поперечиками, дані про особливості перев'язки в описі та на кресленнях відсутні). Верхні ряди північної та західної зовнішніх стінок саркофага складені з чергуванням двох довжиків й одного поперечика. Отже, можна припустити, що першою була споруджена південна камера, а потім до неї прибудовано північну, західну стінку якої продовжено на південь, щоб об'єднати камери. Утім чітких даних для хронологічного поділу камер немає. Зсередини стінки обмазані вапняковим розчином. Зафіксований формат цегли (30×11–12×? см) довший від основного формату цегли храму, що може вказувати на зведення саркофага пізніше від кладки церкви. На жаль, креслення останнього досить схематичні й не містять вимірів цегли.

Потрібно звернути увагу і на блок кладки, виявлений на північ від північно-східного кута церкви у кв. 5 траншеї 1, між похованнями 4 і 10 (рис. 8, 7; 19). Розкрита довжина кладки становила приблизно 1,5 м, висота – 4–5 рядів (близько 40 см). У звіті 1992 р. блок не описаний. Судячи із планів і фото, він лежав лицьовою стороною догори, з нахилом із півдня на північ. Характер перев'язки цегли у кладці за світлинами встановити не вдається. Хоча зафіксований напрямок кладки паралельно північній стіні храму, місце розташування блоку (на схід від північно-східного кута церкви) і напрямок нахилу непридатні для руйнування стінової кладки. Можливо, блок – це частина іншого, зруйнованого, цегельного саркофага, що розташовувався на північ від церкви.

**Питання інтерпретації плану церкви та її архітектурного типу.** Під час розгляду плану архітектурної пам'ятки, дослідженої розкопками 1991–1992 рр., передусім викликає питання напрямок фундаментів південної та західної стін. Вони утворюють тупий південно-західний внутрішній кут, який зміщений на понад 1 м на північний схід від можливої точки кута в разі квадратної форми об'єму споруди. У давньоруській та візантійській архітектурі



відомі випадки скошених кутів, пов'язаних, як вважається, з похибками під час планування об'ємів церков, які виконували за допомогою мірного шнура [Ousterhout, 1999, р. 74–75]. Траплялися випадки скошених поперечних фундаментів стін при паралельних подовжніх стінах, що надавало наосу храму план подібний до паралелограма (великий храм Зарубського монастиря, церква Георгія у Каневі). Однак подібні похибки не могли спричинити деформацій, які спостерігаємо на плані церкви, дослідженої поблизу с. Жорнівка. Аналіз польових креслень дозволив з'ясувати, що підсумковий план – результат кабінетного зведення креслень, під час якого, очевидно, і виникли помилки.

По-перше, положення та напрямок відкритих у 1991 р. саркофага й сусіднього більш пізнього поховання 28 (що порушувало східну частину фундаменту південної стіни храму) розрізняються на польових кресленнях. На початковому польовому плані траншеї 1 1991 р. поховання повністю розташоване у кв. 11, на відміну від підсумкового, де воно перенесене на 1 м на північ (рис. 20). На польовому плані й фотографіях добре помітно, що кладки довкола поховання 28 розташовані паралельно і зовсім близько до саркофага (рис. 18, 1–2).

По-друге, напрямком внутрішнього краю південного фундаменту на декількох польових планах не вказаний. Середня його частина потрапляє у південно-східний сектор розкопу 2, який не було повністю розкрито. Західна в південно-західному секторі розкопу 2 не зафіксована на фото. Внутрішній контур фундаменту південної стіни храму збігається на розрізі з краєм різкого материкового підйому, а не зниження (яке треба було б очікувати в місці фундаментного рову) (рис. 14, а).

Вважаємо, що під час поєднання польових креслень траншеї 1 та розкопу 1 стався збій, унаслідок якого яма 13 і поховання 28 на підсумковому плані виявилися зміщеними на 1 м північніше. Це призвело й до змін у зображенні фундаменту південної стіни церкви. Переконані, що весь контур південного фундаменту неточний і насправді паралельний центральній осі споруди та повністю лежить за межами розкопу 2. У такому випадку конфігурація храму набуває більш логічної форми правильного квадрату із внутрішнім простором приблизно 6×6 м. Окрім того, за такого рішення південна стіна виявляється паралельною довгій осі цегляного саркофага, устрій якого, безсумнівно, був пов'язаним із церквою, а його кладки мусили бути орієнтовані за напрямком стін храму.

На плані церкви привертає увагу яма 17 квадратної форми з розмірами 1,2×1,2 м, що розміщувалась у кв. Г5 розкопу 2. У нижній частині заповнення ями, що складалось із вапнякового розчину (на розрізі – “цем'янка”), було “обложено кирпичами” та перекрите темним супіском (рис. 21). Нижня її відмітка, відповідно до розрізу, -196 (відмітка на плані та в чернетці звіту, вірогідно, помилкові). Межі ями паралельні фундаментам церкви, а вона сама рівновіддалена від внутрішніх контурів північного та західного фундаментів на 0,8 м. Можливо, вона являє собою залишки розібраної бази (фундаменту) північно-західного підкупольного стовпа церкви. Можна обережно припустити, що помічений та описаний вище перепад рівня материка у кв. Г9 – не межа фундаменту південної стіни, а південний контур подібного стовпчастого фундаменту південно-західного підкупольного стовпа. Отже, розріз проведено через фундаменти обох західних стовпів (рис. 14, а). Зазначимо, в такому випадку потрібно припустити, що забутовка фундаментів стовпів мала бути насичена цеглою, інакше розбирати їх у давнину на будівельний матеріал не було сенсу.

На місці можливого фундаменту північно-східного стовпа розкопки зафіксували глибоку грабіжницьку яму 16, але з ним могла бути пов'язана яма 14, синхронна часу будівництва церкви (відповідно до звіту 1992 р.). У південно-східному кутку інтер'єру храму (кв. 10 траншеї 1) зафіксована яма 13, що, за висновками авторів досліджень, також “одновременная строительству” [Отчёт, 1992, л. 18]. У нижній частині вона була заповнена забутовкою – “щебнем вперемешку с цемянкой и песком”, перекрита “слоем углей и древесного тлена” (“снивелированная во время строительства”) [Дневник, 1992, с. 83]. Яма продовжувалася у напрямку не повністю дослідженого південно-східного сектора розкопу 2 і позначена на розрізі західної стінки траншеї 1 нижче рівня вуглистої прошарку підлоги церкви. На фото

добре помітно, що забутовку перекидає лінза перевідкладеного культурного шару із вкрапленням розчину, а ще вище перебував шар будівельного сміття (рис. 14, в; 13, 15). Нижня відмітка ями 13 (-200) збігається з рівнем підшви інших фундаментів. У цьому місці (кв. Г8) не повинно було бути фундаментних конструкцій, якщо виходити з плану й конфігурації безстовпного храму. І навпаки, саме в цьому місці треба було б очікувати південно-східний підкупольний стовп, якщо виходити з конфігурації плану чотиристовпної церкви. Однак зауважимо, що в такому випадку всі горизонти вище забутовки, зокрема й шар "підлоги" церкви, потрібно вважати такими, що утворилися після вибірки фундаменту стовпа (рис. 14, б, в).

Якщо наші міркування слушні, то церкву за своїм архітектурним типом потрібно віднести до одноапсидної чотиристовпної<sup>11</sup> (рис. 22). Ця версія, що не відображає стратиграфічної ситуації та ставить під сумнів інтерпретацію прошарку підлоги церкви, вимагає підтвердження, які можна одержати тільки під час додаткових досліджень і нового точного обміру пам'ятки.

Питання форми апсиди вирішити вкрай важко. Зберігся лише порівняно прямий фрагмент цокольного ряду завдовжки 1,1 м, що допускає як її напівкруглу, так і грановану форму. Членування фасаду апсиди не виявлені.

Нарешті, залишається ще одна проблема, що стосується оформлення фасадів будівлі. Кути споруди в чернетці звіту схарактеризовані як "напівкруглі". Справді, зафіксовані закруглені обриси фундаментних ровів східних кутів церкви. На плані східного боку південного плечика чітко прочитується збережена частина цокольного ряду кладки (його відмітка -85 відповідає цокольному ряду кладки апсиди). На жаль, немає жодного чіткого фото цієї ділянки, але ймовірно, цегла утворювала в цьому місці виступ із виносом орієнтовно 25 см, на зразок пілястри, можливо, профільованої (рис. 12; 23). Про факт членувань фасаду у вигляді пілястр може свідчити значна ширина фундаментів споруди (північної стіни – до 1,6 м), тоді як ширина стін будівлі навряд чи перевищувала 0,9–1 м (розмір, зафіксований в апсиді).

**Питання датування, аналогій та значення пам'ятки.** Автор звіту вважав, що церква збудована в останній третині XII – середині XIII ст., а в XIV ст. вже припинила існування. Суттєвим для датування є співвідношення конструкцій церкви й поховань середньовічного цвинтаря. Найважливіші – поховання № 17, 28, 38, 40, 41 і 43, що перерізали фундаментні конструкції споруди, а відтак, влаштовані вже після її повного руйнування. Більшість безінвертарні. У похованні 28 знайдено бронзовий патинований чотирикутний хрестик із петлею, рельєфним малюнком розп'яття і літерами "IC XC" на кінцях поперечини (рис. 7, 3), що за типом датується часом не раніше XVII ст. Відповідно, інші поховання, здійснені після руйнування церкви, можуть відноситись до кладовища цього часу. Надзвичайно важливе поховання 38, що перерізало фундамент апсиди й містило бронзову каблучку та дві пари бронзових дротяних скроневиких кілець *in situ* (рис. 7, 2). Цей комплекс знахідок, що за типом навряд чи можуть бути датовані пізніше XIII ст., надає переконливе обмеження можливої дати руйнування церкви.

Більшість дослідників погоджуються, що соціально-політична ситуація в Києві впродовж століття після монгольської навали не сприяла розвитку монументального будівництва [Раппопорт, 1989, с. 209; Івакін, 1996, с. 46–58; Антипов, 2016, с. 357]. Розглянемо можливості, що надають нам будівельні прийоми й матеріали пам'ятки для її датування<sup>12</sup>.

Плінфа, виявлена в шарі руйнування храму й деяких похованнях, має розміри, що відповідають формату київської другої половини XII ст. [Ёлшин, 2017, с. 112–115]. Ймовірно, її

<sup>11</sup> Р. Орлов припускав наявність стовпів, але перевірити гіпотезу під час досліджень 1992 р. не вдалося через брак часу та графік експедиційних робіт (прим. 6). Можливо, це було одним з основних завдань, запланованих на наступний рік досліджень.

<sup>12</sup> Принагідно дякуємо В. Козюбі, М. Квітницькому й І. Антипову за консультації, надані під час підготовки статті.

привезли і використовували повторно для забутовки фундаментів, а також, можливо, для цегляної крихти, що додавали до вапнякового розчину.

Техніка влаштування фундаментів із кількох шарів битої плінфи, пролитих розчином, відома в Києві та на Волині зі середини XII ст.: у церквах Гнилецького монастиря, на Юрковській вулиці та в Нестерівському провулку в Києві, на Садовій вулиці у Володимирі-Волинському [Харламов, 1985, с. 118; Раппопорт, 1994, с. 69; Сагайдак, Сергеева, 2015, с. 37].

Складне питання датування основного будівельного матеріалу – жолобчастої брускової цегли. Під час досліджень низки київських пам'яток (ротонда й собор Федорівського “Вотчого” монастиря, церква Гнилецького монастиря, храм у Нестерівському провулку) зафіксовані ділянки ремонтів споруд, складені із брускової цегли. Автори розкопок цих пам'яток вважали, що застосування цегли такого типу в київському монументальному будівництві розпочалося вже наприкінці XII ст., паралельно з використанням плінфи [Толочко, Асеев, 1972, с. 85; Новое, 1981, с. 183, 232; Асеев, 1982, с. 141–142; Харламов, 1985, с. 117; Кирилович, Харламов, 1989, с. 184]. М. Холостенко датував ремонти Успенського собору Києво-Печерського монастиря часом після монгольської навали [Холостенко, 1955, с. 353–354; Холостенко, 1976, с. 148–150]. Г. Івакін відносив ремонт ротонди й будівництво церкви на вул. Зелінського<sup>13</sup> до XIV ст. [Івакін, 1996, с. 113]. Узагальнення відомостей про появу давньоруської брускової цегли здійснив П. Раппопорт, який переконливо відкинув можливість одночасного використання у кладці плінфи та цегли з погляду будівельної техніки. Він пов'язував ремонти київських церков із порівняно коротким періодом між землетрусом 1230 р. і навалою Батия 1240 р. На думку дослідника, пізньороманські майстри-каменярі, що мали навички роботи з брусковою цеглою, потрапили до Києва з Польщі разом із католицькою домініканською місією [Раппопорт, 1989, с. 37]. Найраніша цегляна пам'ятка на території південно-східної Польщі, датована за письмовими джерелами, – домініканський собор у Сандомирі (1226–1241) [Świechowski, 1961, s. 85], у той час як на території північної та західної Польщі поширення цегляної архітектури відбувалося завдяки бенедиктинським та цистерціанським монастирям із 1180-х років і було пов'язане з іншим, данським, впливом [Biermann, Hermann, 2012]. На території Волинської Русі брускова цегла з'являється не раніше другої половини XIII ст. [Малевская, 1989; пор.: Могитич, Могитич, 1990<sup>14</sup>]. Автори недавніх розкопок кафедральної церкви Богородиці, ранньої цегляної будівлі в Холмі (1250-ті) уможливають, що майстри могли потрапити до Холма з Києва [Bewz та ін., 2016, s. 94]. Досі не закінчена дискусія щодо хронології етапів будівництва ключової ранньої пам'ятки – кам'яної вежі у Столп'є (Столп'є) поблизу Холма [Антипов, 2012, с. 154–156]. У Чорній Русі й Литві будівництво з брускової цегли починається не раніше кінця XIII ст. [Трусов, 1992; Трусов, 2003; Levandauskas, 2012, s. 39–41, 396].

Для хронології київської брускової цегли основні не архітектурні, а археологічні датування – знахідки такої цегли в житлах, припинення існування яких пов'язують із монгольською навалою, підкріплені іншими знахідками зі закритих комплексів. М. Каргер дослідив житло з кістяками загиблих киян, у якому піч виявилася складеною з жолобчастої брускової цегли [Каргер, 1958, с. 331]. Аналогічні матеріали знайдені ще в декількох печах жител XII–XIII ст. на Старокиївській горі (див.: таблиця 3). У 2011 р. на території городища в Білій Церкві було досліджене житло з кістяком вбитої жінки та брусковою цеглою (з унікальними хвилястими борознами), що використовувалася для перетирання зерна

<sup>13</sup> Датування XIV – початком XV ст. храму на вул. Зелінського (Покровській) (можливо, церкви Різдва Богородиці) поставила під сумнів М. Малевська, яка схильна була відносити зведення церкви з брускової цегли й повторно використаної плінфи до періоду 1230-х років [Малевская, 1989, с. 214]. С. Климовський вважає, що сам храм належить до передмонгольського часу, а впродовж XIV–XV ст. мало місце його відновлення силами вірменської громади [Климовський, 2002, с. 34–35].

<sup>14</sup> Версія І. та Р. Могитичів про поширення брускової цегли на теренах Волинської й Галицької земель уже у другій половині XII ст. ґрунтується на низці недоказових припущень, серед яких і датування київської брускової цегли цим часом.

[Квітницький, Непомящих, Петраускас, 2013, с. 99–100]. Потрібно зазначити, що власне датування цих комплексів цілком залежить від визнання причиною їх загибелі саме навали Батия, а не одного з пізніших спустошливих кочівницьких набігів.

*Таблиця 3.*

Розміри жолобчастої брускової цегли в давньоруських житлах

Пам'ятка або його частина	Формат цегли, см	Джерело
<i>Київ</i>		
В. Житомирська вул., 4 (1946), піч у житлі I	–	Каргер, 1958, с. 331
Володимирська вул., 2 (садиба Історичного музею) (1948), піч у житлі	?×10,5–12×7,5–9,5	Каргер, 1951, с. 7; Раппопорт, 1989, с. 9
Садиба Михайлівського монастиря (1949), піч у житлі	?×11–12×8–10 23–24×10–12×5–6,5	— " —
В. Житомирська вул., 14 (1967), заповнення зрубною будівлі	–	Толочко, Асеев, 1972, с. 85
В. Житомирська вул., 2 (1987–1988), піч у житлі 14	24×12×8	Боровський, Калюк, 1993, с. 24
<i>Юр'єв (Біла Церква)</i>		
Замкова гора, об'єкт 23 (2011)	25,5 × 11 × 7	Квітницький, Непомящих, Петраускас, 2013, с. 99–100
<i>Городище Іван</i>		
Ділянка II, житло 3 (1964)	—	Гончаров, 1964, л. 9–10

Навіть якщо прийняти домонгольське датування цих комплексів, кількість відомих монументальних пам'яток Києва, Переяслава Руського та Юр'єва, відремонтованих із застосуванням брускової цегли, на цей момент уже перевищує півтора десятка. Це неминуче ставить питання про розширення хронології застосування київської брускової цегли або в домонгольський час, або в епоху після навали, можливо, зі суттєвою перервою. На користь першого варіанта схиляються А. Петраускас і М. Квітницький, які за результатами новітніх розкопок датують час перебудови храму у Юр'єві 1220-ми – початком 1230-х років [Петраускас, Квітницький, 2015, с. 100]. Потрібно визнати, що даних для побудови хронології поки все ще недостатньо, і дослідження церкви біля с. Жорнівка могло б додати об'єктивності цим спробам. Брускова цегла храму, дослідженого поблизу с. Жорнівка (24–26×9–11×5–6 см), виділяється своїми розмірами – шириною і товщиною – суттєво меншими, ніж товщина ранньої польської брускової цегли першої третини XIII ст. (переважно не менше 12×7 см [Świechowski, 1961, s. 120–123]). Аналогій такої тонкій брусковій цеглі не багато і в самому Києві: у житлі на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря (23–24×10–12×5–6,5 [Раппопорт, 1989, с. 209]) та в саркофазі № 1 у соборі Федорівського монастиря (23×10×6 [Килиевич, Харламов, 1989, с. 185]). Близький до неї і формат цегли зі саркофага церкви у Юр'єві (Білій Церкві) – 24,5–26,5×10,5–11,5×5–7 [Булкін, 1991, с. 25]. Водночас товщина жорнівської цегли подібна до київської плінфи XII ст. Можливо, ця серія ще знайде окрему хронологічну нішу.

Надійною хронологічною ознакою для Східної Польщі, Галицько-Волинської та Чорної Русі вважають відмінність у техніці цегляної кладки. За спостереженнями дослідників, вендська (балтійська) кладка з чергуванням двох довжиків й одного поперечика (волинські будівлі, вежа в Кам'янці, ремонт київської ротонди) лише в першій половині XIV ст. змінюється готичною – з чергуванням поперечика й довжика [Малевская, 1989, с. 216; Антипов, 2009, с. 188–189]. Однак відомі винятки з цієї закономірності. Серед кладок, що

належать до початкового об'єму церкви на дитинці в Новогрудку, у східній частині застосовувалася вендська техніка кладки, а в західній – готична<sup>15</sup>, при цьому цокольний ряд викладений поперечиками [Малевская-Малевич, 2016, с. 344–345]. Щодо церкви поблизу с. Жорнівка даних занадто мало: готична перев'язка цегли на невеликому збереженому фрагменті цокольного ряду може пояснюватися й розташуванням його на ділянці фасаду криволінійної або граненої форми, а подібну до вендської кладки стін двокамерного саркофага, на нашу думку, навряд чи можна залучати порівняно з монументальними спорудами.

Важлива характеристика – склад будівельного розчину. Вважають, що практика застосування вапняково-цементного розчину припиняється з монгольською навалою. Проте дослідники вказували й на винятки: Михайлівську ротонду і громадську будівлю у Володимирі Волинському, що традиційно датують другою половиною XIII ст. [Малевская, 1989, с. 212–213; Антипов, 2009, с. 188], деякі більш пізні волинські пам'ятки XIV–XV ст., ремонт Верхньої церкви у Гродно [Воронин, 1954, с. 185]. Застосування вапняно-цементного розчину у стінових кладках із брускової цегли<sup>16</sup> і плінфи зафіксовано в київській церкві в Нестерівському провулку [Толочко, Асеев, 1972, с. 84], але сам план розкопаної частини цієї споруди, на нашу думку, свідчить про перебудову. В інших київських пам'ятках (ремонт церкви на Вознесенському узвозі, ремонт або перебудова ротонди, престол церкви на вул. Зелінського, “вугільник” церкви на Юрковській вулиці) у кладці з жолобчастої брускової цегли використовували вапняно-піщаний розчин [Лашкарев, 1879, с. 102–103; Івакін, 1996, с. 146–151; Сагайдак, Сергеева, 2015, с. 40]. Підтвердження вапняно-цементного складу будівельного розчину храму біля с. Жорнівка виявилось би важливою ланкою в цьому заплутаному ланцюгу фактів.

Архітектурні форми пам'ятки, як зазначено вище, збереглися й досліджені дуже фрагментарно. Безсумнівні дві планово-просторові особливості: підквадратність й одноапсидність. Одноапсидні храми досить поширені в давньоруській архітектурі: у домонгольський час більшість малих придільних храмів-прибудов були невеликими одноапсидними безстовпними будівлями. Окремо збудованих одноапсидних храмів XI–XIII ст. відомо небагато, але серед них є й безстовпні: великі (церква на Радянській вулиці (тепер – вул. Успенська) в Переяславі, церкви Нового Ольгового містечка) і малі (Іллінська церква й церква на цитаделі в Чернігові, капела під Успенською церквою у Переяславі) [останній, нехай і дискусійний, огляд див.: Трушнікова, 2015]. Безстовпними одноапсидними храмами спочатку були і пам'ятки другої половини XIII – початку XIV ст.: Верхня церква у Гродно й церква на дитинці Новогрудка (перша за своїми розмірами дуже близька до церкви біля с. Жорнівка). З огляду на ці аналогії, не можна виключати безстовпний тип цього храму, але у такому разі система перекриття великого квадратного простору (розмірами 6×6 м) залишається загадковою (якщо церква перекривалася куполом, то для переходу від квадрату наоса до круглої основи куполу мусили використовувати трюпи або підпружні арки, що взаємно підтримували одна одну. Але жоден із зазначених конструктивних елементів не використовувався у відомих давньоруських пам'ятках). Окрім того, наприкінці XII – у першій третині XIII ст. були зведені два одноапсидні храми у традиційній хрестовокупольній схемі з куполом діаметром приблизно 3 м: церква Гнилицького монастиря в Києві та церква Різдва Богородиці в Перині, неподалік Новгороду Великого. Обидві пов'язують із загальним (полоцько-смоленським за походженням) напрямом у давньоруській архітектурі рубежу

<sup>15</sup> Подібну ситуацію у кладці кафедрального собору Богородиці в Холмі 1250-х років вказував С. Голуб [Goľub, 2014, s. 298], але в подальшому ці спостереження були переглянуті: фрагмент південної стіни з готичною перев'язкою виявився ділянкою ремонту більш пізнього часу [Bewz ta in., 2016, s. 76, 92].

<sup>16</sup> За інформацією В. Козюби, цементний розчин зафіксований і на брусковій цеглі в об'єктах давньоруського часу на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Брускова цегла (без канелюрів) цегляних воріт цього ж монастиря зі слідами глиняного розчину належить до ремонту, здійсненого до 1240 р. (про сліди ремонту цієї пам'ятки див.: Івакін, Козюба, 2009, с. 91).

XII–XIII ст. – вежеподібною церковною архітектурою [Харламов, 1985, с. 118; Седов, 2009, с. 51]. Їхні плани й розміри дуже близькі до храму біля с. Жорнівка в альтернативному чотиристовпному варіанті (рис. 22). Потрібно зазначити, що, незалежно від системи перекриття, будівництво куполу з використанням брускової цегли вимагало особливих навичок, що відрізнялися від тих, які були в домонгольських майстрів-каменярів, що мали справу зі зведенням плінфяних склепінь. Водночас залишається й певна ймовірність того, що перекриття церкви було дерев'яним.

**Питання інтерпретації пам'ятки.** Мурований храм в ур. Церковище поблизу с. Жорнівка, досліджений у 1991–1992 рр., розташовується приблизно за 12 км на південний захід від с. Білогородки (давньоруського Білгорода Київського). На сьогодні на території Руської землі відомо лише три кам'яні культові споруди, розташовані на значній відстані від давньоруських удільних князівських центрів: церква в ур. Церковщина на південь від Києва (14,3 км по прямій до Лядських воріт), яку пов'язують із храмом XII ст. Пресвятої Богородиці Гнилицького монастиря, та два храми Зарубського монастиря неподалік від Переяслава Руського (приблизно за 10 км на іншому березі Дніпра).

Ур. Кладов/а/ (від міфічного “клад у печері” – таку назву мав мис, на якому розташована пам'ятка) відоме в науковій літературі зі середини XIX ст., завдяки краєзнавчим працям Л. Похилевича, який зафіксував місцеві перекази про давній монастир і місце “*монастырской каменной церкви по множеству известнякового щебня и мелких кирпичей*”. За переказами, у цьому ж урочищі містилась лесова печера “*значительного протяжения, в которой, как уверяют, есть места для престолов, подобно Киевским пещерам*” [Похилевич, 2007, с. 69; 2009, с. 29]. Сусіднє ур. Лісовка, “*где некогда над Ирпенем монастырь был*”, згадане також в універсалах гетьманів І. Мазепи від 10 квітня 1708 р. та І. Скоропадського від 20 вересня 1709 р. [Похилевич, 2007, с. 69].

У 1990 р. пам'ятку оглянули Т. Бобровський і М. Стрихарь, маючи на меті пошук й обстеження печер, які згадав Л. Похилевич. Вони занотували розповіді місцевих мешканців про те, що на території суміжних урочищ – Лісівка, Кладова та Церковище – час до часу виявляються підземні пустоти. У південній частині дослідники зафіксували просадки ґрунту, провели біолокаційні спостереження та розвідкове буріння (до 3 м завглибшки). Але виявити та дослідити пустоти у визначених місцях не вдалося, можливо, через велику глибину залягання. Провали ґрунту фіксували і на останці з редутом [Бобровський, Стихарь, 1990, с. 26–27].

1992 р. у стінках молодого яру, в південно-східній частині останця та на ділянці північного схилу мису, зафіксовані округлі “нори” до 1 м у діаметрі, завалені материковим лесом. Їх не досліджували [Отчёт, 1992, л. 1]. Цілком можливо, що ці об'єкти – залишки печер<sup>17</sup>.

Під час розвідок 2017 р. і 2019 р. провали ґрунту на площадці чи пустоти на схилах останця не зафіксовані, оскільки площа пам'ятки задернована й сильно заросла лісом. Враховуючи, що досі жодний печерний комплекс не виявлений та не досліджений, зовсім заперечувати наявність печер не можна.

Отже, розташування пам'ятки, місцева усна традиція, згадки печерних комплексів, наявність поховань із плінфою під головою небіжчиків, що традиційно пов'язують із чернецтвом, дають нам підстави інтерпретувати пам'ятку як давньоруський замиський монастир, не згаданий у письмових джерелах.

Підсумовуючи, можна сказати, що питання датування й архітектурного визначення храму, дослідженого біля с. Жорнівка в 1991–1992 рр., перебувають у контексті невирішених проблем розвитку монументального зодчества Східної Європи в “темні” XIII–XIV ст., коли архітектура південних і західних земель Русі стояла на перехресті західноєвропейських та візантійських традицій. Еволюція архітектурних типів, як і хронологія появи та поширення

<sup>17</sup> Дно річки біля підніжжя останця з городищем містить виходи голубої (синьої) глини. Можливо, “нори” пов'язані з її пошуком вище рівня води або викопуванням піску для господарських потреб. Ознак обробки глини (випалювання тощо) на площі пам'ятки не виявлено.

брускової цегли в цей період, усе ще потребують додаткових даних, які може надати храм, досліджений поблизу с. Жорнівка – поки єдина відома пам'ятка Київської землі, достовірно споруджена (а не оновлена) із брускової цегли, включно із фундаментними конструкціями. Датування руйнування храму за інвентарем поховання, що перерізало апсиду, техніка фундаментів із використанням шарів битої цегли, вузький і тонкий формат брускової цегли вказують, швидше, на ранню дату в межах вказаного періоду (не пізніше XIII ст.); готична техніка кладки, навпаки, на більш пізню (не раніше XIV ст.). На жаль, незадовільний стан залишків пам'ятки ускладнив її дослідження на польовому етапі. Не вирішеними залишаються питання щодо архітектурного типу храму (безстовпний або хрестовокупольний), складу розчину (вапняково-піщаний або вапняково-цементний), форми фасадів (наявність або відсутність пілястр).

Очевидно, для вирішення цих та інших питань мають бути організовані нові археологічні дослідження пам'ятки широкою площею із максимальною увагою до будівельних матеріалів (зокрема й до складу розчину і його слідів на цеглинах), техніки кладки конструкцій, що збереглися *in situ* і в завалених блоках кладки на периферії храму. Потрібно провести нову точну інструментальну фіксацію залишків та слідів кладки і фундаментів, стратиграфії збережених культурних нашарувань, а також ретельний аналіз керамічного матеріалу за відповідною прийнятою археологічною методикою. Необхідне лабораторне вивчення серій проб будівельного розчину й тиньку. Неопубліковані матеріали розкопок 1991–1992 рр., що вводяться нині до наукового обігу, допоможуть правильно спланувати такі роботи й отримати добрий результат.

#### ЛІТЕРАТУРА

- Акт приёма предметов на постоянное (временное) хранение.* (1991). Чернетка // Особовий архів Р. С. Орлова. – 2 арк.
- Антипов И. В.* (2009). Проблемы датирования памятников западнорусской архитектуры второй половины XIII – первой трети XIV в. // Записки ИИМК РАН. – № 4. – С. 186–194.
- Антипов И. В.* (2012). Волынские башни // Археологические вести. – Вып. 18. – С. 152–161.
- Антипов И. В.* (2016). Древнерусская архитектура в первое столетие после монголо-татарского нашествия // Stratum Plus. – № 5. Нашествие. Пределы катастрофы XIII века. – С. 355–366.
- Асеев Ю. С.* (1982). Архитектура древнего Киева. – К.: Будівельник. – 158 с.
- Беляев Л. А.* (2005). Каменные “подушки” монашеских погребений и их ветхозаветный прототип // РА. – № 4. – С. 171–175.
- Беляев Л. А.* (2011). Камень под головой и лестница в небо: археология, иконография, источники // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства. – Вып. 2 (5). – С. 72–84.
- Бобровский Т. А., Стрихарь М. Н.* (1990). Отчёт о разведочных исследованиях пещерных памятников в Киевской области в 1900 году // НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1990/54. – 70 с., іл.
- Борисов А., Коломієць С., Павленко С.* (2018). Комплекс укріплень часів середньовіччя в середній течії р. Ірпін (між сс. Жорнівка та Дзвінкове Київської області) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. – Вип. 27. – С. 64–70.
- Боровський Я. Є., Калюк О. П.* (1993). Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка. – С. 3–42.
- Булкин Вал. А.* (1991). Древнерусский храм в г. Юрьеве (Белая церковь) // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції. Білогородка. – К. – С. 24–25.
- Воронин Н. Н.* (1954). Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.) // МИА. – М.: Изд-во АН СССР. – № 41. – 240 с.
- Гончаров В. К.* (1964). Отчёт по исследованию городища Иван в 1964 г. // НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1964/2а. – 11 с.

- Дневник работ Жорновского отряда Правобережной древнерусской экспедиции 1992 г.* (1992). Рукопис // Особовий архів Р. С. Орлова. – 132 с.
- Договор о проведении земляных на детинце г. Вышгорода и памятнике древнерусского времени у с. Жорновка Киевской обл.* (1991). Машинопис // Особовий архів Р. С. Орлова. – 1 с.
- Ёлшин Д. Д.* (2017). Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К.: Лаурус. – С. 98–128.
- Івакін Г. Ю.* (1996). Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К.: ІА НАН України. – 272 с.
- Івакін Г. Ю., Козюба В. К.* (2009). Ворота с надвратной церковью конца XII века в Киеве (по исследованиям 1998–1999 гг.) // Архитектура и археология Древней Руси. Труды Государственного Эрмитажа. – СПб.: Изд-во ГЭ. – Т. XLI. – С. 85–100.
- Инвентарная опись.* (1991). ПДЭ-91. Вышгород, Жорновка. Рукопис // Особовий архів Р. С. Орлова. – 16 арк.
- Инвентарная опись материалов Жорновского отряда 1992 г.* (1992). Рукопис // Особовий архів Р. С. Орлова. – 22 с.
- Каргер М. К.* (1951). Новые данные к истории древнерусского жилища // КСИИМК АН СССР. – Вып. 38. – С. 3–11.
- Каргер М. К.* (1958). Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т. 1. – 579 с.
- Квітницький М. В., Непомящих В. Ю., Петраускас А. В.* (2013). Археологічні дослідження літописного Юр'єва // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану П. П. Толочка. – К.: Стародавній Світ. – С. 90–102.
- Килиевич С. Р., Харламов В. А.* (1989). Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка. – С. 180–187.
- Климовський С. І.* (2002). Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос. – 230 с.
- Коваленко В. П., Раппопорт П. А.* (1992). Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // *Russia mediaevalis.* – Munchen. – Т. VII, 1. – С. 39–59.
- Кучера М. П.* (1971). Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 1971/17. – 19 с., іл.
- Кучера М. П.* (1976). Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка. – С. 176–197.
- Кучинко М., Курманський О., Савицький В.* (2009). Давньоруські персні з Волинської землі (за матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею) // Волинський музей: історія і сучасність. – Луцьк. – Вип. 4. – С. 45–46.
- Лашкарев П. А.* (1879). Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева // Труды Киевской Духовной Академии. – К.: Типография В. И. Давиденко. – Январь. – С. 96–121.
- Макаров Н. А.* (1981). Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // СА. – № 2. – С. 111–116.
- Малевская М. В.* (1989). Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV вв. // СА. – № 4. – С. 212–222.
- Малевская-Малевич М. В.* (2016). Церковь XIV в. на детинце Новогрудка // *Stratum Plus.* – № 5. Нашествие. Пределы катастрофы XIII века. – С. 339–353.
- Мельник О. О.* (2016). Натільні хрести з поховань Києва XVII–XVIII ст. // Археологія і давня історія України. – Вип. 1 (18). – С. 110–120.
- Могитич І., Могитич Р.* (1990). Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) // Археологія. – № 4. – С. 56–68.
- Мусин А. Е.* (2002). Христианизация Новгородской земли в IX–XVI веках. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб.: Центр “Петербургское Востоковедение”. – 272 с.
- Новое в археологии Киева* / Под ред. П. П. Толочко, С. А. Высоцкого, Я. Е. Боровского. (1981). – К.: Наукова думка. – 457 с.



*Осаульчук О., Петраускас О., Коваль О., Петраускас А., Шишкін Р.* (2008). Звіт про археологічні розвідки у зоні будівництва Великої кільцевої автомобільної дороги навколо м. Києва (Т. 1. Роботи 2007–2008 рр.) // НА ІА НАН України. – Ф. 64 (експедицій). – № 2008/38. – 234 с.

*Отчёт об исследованиях Жорновского отряда Правобережной древнерусской экспедиции 1992 г.* (1992). Машинопис // Особовий архів Р. С. Орлова. – 23 арк.

*Панова Т. Д.* (1987). Средневековый погребальный обряд по материалам некрополя Архангельского собора Московского кремля // СА. – № 4. – С. 110–122.

*Петраускас А. В., Квітницький М. В.* (2015). Вивчення та реконструкція фундаменту давньоруського храму на Замковій горі м. Біла Церква // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К.: Стародавній Світ. – С. 95–100.

*Похилевич Л.* (2007). Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський. – С. 1–182.

*Похилевич Л.* (2009). Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський. – С. XXII + 642 с.

*Раппопорт П. А.* (1989). О времени появления брускового кирпича на Руси // СА. – № 4. – С. 207–211.

*Раппопорт П. А.* (1994). Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. – СПб.: Наука. – 158 с.

*Сагайдак М. А., Сергеева М. С.* (2015). Невідомий давньоруський храм на Юрківській // Пам'ятки України: Історія та культура. – № 5/6. – С. 32–41.

*Седов Вл. В.* (2009). Церковь Рождества Богородицы в Перыни: новгородский вариант башнеобразного храма // Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства. – М.: Северный паломник. – С. 29–54.

*Толочко П. П., Асеев Ю. С.* (1972). Новый памятник архитектуры древнего Киева // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука. – С. 80–87.

*Третьяков П. Н.* (1940). Днепровская (славянская) экспедиция. Правобережный отряд. Дневник работы отряда на тер. Киевской и Полтавской обл. в 1940 г. с планами обследованных районов // НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 1940. – Д. 21. – 35 л.

*Трусов О. А.* (1991). Большемерный кирпич XIII–XVII вв. на территории Белоруссии // КСИА. – № 205 (Славяно-русские древности). – С. 111–117.

*Трусов О. А.* (2003). Белорусский готический кирпич. XIII – первая половина XVI века // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб.: Изд-во ГЭ. – С. 130–138.

*Трушникова А. В.* (2015). Архитектурная типология бесстолпных храмов домонгольской Руси // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. – СПб.: НП-Принт. – Т. 5. – С. 313–322.

*Харламов В. А.* (1985). Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева: 1978–1983. – К.: Наукова думка. – С. 106–119.

*Холостенко Н. В.* (1955). Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской Лавры // СА. – Т. XXIII. – С. 341–358.

*Холостенко М. В.* (1976). Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. – К.: Наукова думка. – С. 131–165.

*Bewz M., Łukomskýj Ju., Bewz W., Petryk W.* (2016). Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej // Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie: wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014 / Buko A., Gołub S. (Eds.) – Chełm. – S. 69–120.

*Biermann F., Hermann C.* (2014). The origin and rise of brick technology and use in medieval Pomerania, Pomerelia and Lower Silesia // T. Ratilainen, R. Bernotas, Ch. Herrmann (Eds.). Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages. Proceedings of the session “Utilization von Brick in the Medieval Period – Production, Construction, Destruction” held at the European Association von Archaeologists (EAA) Meeting, 29 August to 1 September 2012 in Helsinki, Finland. – BAR International Series. – No. 2611. – Oxford. – P. 51–60.

- Gołub S. (2014). Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań // *Rosznik Chełmski*. – T. 17. – S. 293–306.
- Levandauskas V. (2012). Lietuvos mūro istorija. – Kaunas. – 456 p.
- Ousterhout R. (1999). Master builders of Byzantium. – Princeton. – 320 p.
- Świechowski Z. (1961). Wczesne budownictwo ceglane w Polsce // *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*. – T. I. – S. 83–124.

#### REFERENCES

- Akt prijoma predmetov na postojannoje (vremennoe) hranenie*. (1991). Chernetka. *Osobovyi arkhiv R. S. Orlova*, 2 ark. (in Russian).
- Antipov, I. V. (2009). Problemy datirovaniya pamjatnikov zapadnorusskoj arhitektury vtoroj poloviny XIII – pervoj tretej XIV v. *Zapiski Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk*, 4, 186–194 (in Russian).
- Antipov, I. V. (2012). Volynskie bashni. *Arheologicheskie vesti*, 18, 152–161 (in Russian).
- Antipov, I. V. (2016). Drevnerusskaja arhitektura v pervoe stoletie posle mongolo-tatarskogo nashestvija. *Stratum Plus*, 5 (*Nashestvie. Predely katastrofy XIII veka*), 355–366 (in Russian).
- Aseev, Ju. S. (1982). *Arhitektura drevnego Kieva*. Kyiv: Budivelnyk, 158 pp. (in Russian).
- Beljaev, L. A. (2005). Kamennye “podushki” monasheskih pogrebenij i ih vethozavetnyj prototip. *Rossijskaja arheologija*, 4, 171–175 (in Russian).
- Beljaev, L. A. (2011). Kamen' pod golovy i lestnica v nebo: arheologija, ikonografija, istochniki. *Vestnik Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Serija V. Voprosy istorii i teorii hristianskogo iskusstva*, 2(5), 72–84 (in Russian).
- Bobrovskij, T. A., & Strihar, M. N. (1990). Otchet o razvedochnyh issledovanijah peshhernyh pamjatnikov v Kievskoj oblasti v 1900 godu. *Naukovyi arkhiv Instytut arheolohii, Natsionalna akademija nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedytsii). № 1990/54, 70 pp., il. (in Russian).
- Borysov, A., Kolomiyets, S., & Pavlenko, S. (2018). Kompleks ukriplen chasiv serednovichchia v serednii techii r. Irpin (mizh ss. Zhornivka ta Dzvinkove Kyivskoi oblasti). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukrainy*, 27. Kyiv, 64–70 (in Ukrainian).
- Borovskiy, Ya. Ye., & Kaliuk, O. P. (1993). Doslidzhennia kyivskoho dytyntsia. *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984–1989*. Kyiv: Naukova dumka, 3–42 (in Ukrainian).
- Bulkin, Val. A. (1991). Drevnerusskij hram v g. Jur'eve (Belaja cerkov'). *Problemy vyvchennia ta okhorony pam'iatok arheolohii Kyivshchyny. Tezy dopovidei pershoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Bilohorodka*. Kyiv, 24–25 (in Russian).
- Voronin, N. N. (1954). Drevnee Grodno (po materialam arheologicheskikh raskopok 1932–1949 gg.). *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR*, 41. Moskva: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 240 pp. (in Russian).
- Goncharov, V. K. (1964). Otchet po issledovaniju gorodishha Ivan v 1964 g. *Naukovyi arkhiv Instytut arheolohii, Natsionalna akademija nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedytsii). № 1964/2a, 11 pp. (in Russian).
- Dnevnik rabot Zhornovskogo otrjada Pravoberezhnoj drevnerusskoj ekspedicii 1992 g.* (1992). Rukopys. *Osobovyi arkhiv R. S. Orlova*, 132 pp. (in Russian).
- Dogovor o provedenii zemljanyh na detince g. Vyshgoroda i pamjatnike drevnerusskogo vremeni u s. Zhornovka Kievskoj obl.* (1991). Mashynopys. *Osoboviy arkhiv R. S. Orlova*, 1 ark. (in Russian).
- Elshin, D. D. (2017). Kievskaja plinfa X–XIII vekov: opyt tipologii. *Kulturniy shar. Statti na poshanu Gliba Yuriyovicha Ivakina*. Kyiv: Laurus, 98–128 (in Russian).
- Ivakin, G. Yu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv: Instytut arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, 272 pp. (in Ukrainian).
- Ivakin, G. Ju., & Kozjuba, V. K. (2009). Vorota s nadvratnoj cerkov'ju konca XII veka v Kieve (po issledovanijam 1998–1999 gg.). *Arhitektura i arheologija Drevnej Rusi. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 41. Sankt-Peterburg: Izd-vo GE, 85–100 (in Russian).
- Inventarnaja opis'*. (1991). PDE-91. Vyshgorod. Zhornovka. Rukopys. *Osobovyi arkhiv R. S. Orlova*, 16 ark. (in Russian).

- Inventarnaja opis' materialov Zhornovskogo otrjada 1992 g.* (1992). Rukopys. *Osobovyi arkhiv R. S. Orlova*, 22 pp. (in Russian).
- Karger, M. K. (1951). Novye dannye k istorii drevnerusskogo zhilishha. *Kratkie soobshhenija instituta istorii material'noj kul'tury Akademii nauk SSSR*, 38, 3–11 (in Russian).
- Karger, M. K. (1958). *Drevnij Kiev. Ocherki po istorii material'noj kul'tury drevnerusskogo goroda, 1*. Moskva–Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 579 pp. (in Russian).
- Kvitnytskyi, M. V., Nepomiashchych, V. Yu., & Petrauskas, A. V. (2013). Arkheolohichni doslidzhennia litopysnoho Yur'yeva. *Slov'iany i Rus: arkhelohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu P. P. Tolochka*. Kyiv: Starodavnii Svit, 90–102 (in Ukrainian).
- Kilievich, S. R., & Harlamov, V. A. (1989). Issledovanie hrama Votcha Fedorovskogo monastyrya XII v. v Kieve. *Slavjane i Kievskaja Rus'*. Kyiv: Naukova dumka, 180–187 (in Russian).
- Klymovskiy, S. I. (2002). *Sotsialna topohrafiia Kyieva XVI – seredyny XVII storichchia*. Kyiv: Stylos, 230 pp. (in Ukrainian).
- Kovalenko, V. P., & Rappoport, P. A. (1992). Jetapy razvittija drevnerusskoj arhitektury Chernigovo-Severskoj zemli. *Russia mediaevalis*, 7(1). Munchen, 39–59 (in Russian).
- Kuchera, M. P. (1971). Zvit pro robotu rozvidzahanu po obstezhenniu horodyshch Kyivshchyny u 1971 r. *Naukovyi arkhiv Instytut arkhelohii, Natsionalna akademija nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedytsii). № 1971/17, 19 pp., il. (in Ukrainian).
- Kuchera, M. P. (1976). Davnoruski horodyshcha na Pravoberezhzhi Kyivshchyny. *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoj arkhelohii*. Kyiv: Naukova dumka, 176–197 (in Ukrainian).
- Kuchynko, M., Kurmanskyi, O., & Savytskyi, V. (2009). Davnoruski persni z Volynskoi zemli (za materialamy z fondiv Volynskoho kraieznavchoho muzeiu). *Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist*, 4. Lutsk, 45–46 (in Ukrainian).
- Lashkarev, P. A. (1879). Razvaliny cerkvi sv. Simeona i Kopyrev konec drevnego Kieva. *Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii, Janvar'*. Kiev: Tipografija V. I. Davidenko, 96–121 (in Russian).
- Makarov, N. A. (1981). Kamennye podushki v pogrebenijah drevnerusskikh gorodskih nekropolej. *Sovetskaja arheologija*, 2, 111–116 (in Russian).
- Malevskaya, M. V. (1989). Primenenie bruskovogo kirpicha v arhitekture Zapadnoj Rusi vtoroj poloviny XIII–XIV vv. *Sovetskaja arheologija*, 4, 212–222 (in Russian).
- Malevskaya-Malevich, M. V. (2016). Cerkov' XIV v. na detince Novogrudka. *Stratum Plus*, 5 (*Nashestvie. Predely katastrofy XIII veka*), 339–353 (in Russian).
- Melnyk, O. O. (2016). Natilni khresty z pokhovan Kyieva XVII–XVIII st. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, 1(18), 110–120 (in Ukrainian).
- Mohytych, I., & Mohytych, R. (1990). Osoblyvosti tekhniki muruvannia i arkhitekturnykh form Halytsko-Volynskoho zodchestva (X–XIV st.) *Arkheolohiia*, 4, 56–68 (in Ukrainian).
- Musin, A. E. (2002). *Hristianizacija Novgorodskoj zemli v IX–XVI vekah. Pogrebal'nyj obrjad i hristianskie drevnosti*. Sankt-Peterburg: Centr “Peterburgskoe Vostokovedenie”, 272 pp. (in Russian).
- Tolochko, P. P., Vysotskij, S. A., & Borovskij, Ja. E. (Eds.). (1981). *Novoe v arheologii Kieva*. Kyiv: Naukova dumka, 457 pp. (in Russian).
- Osalchuk, O., Petrauskas, O., Koval, O., Petrauskas, A., & Shyshkin, R. (2008). *Zvit pro arkhelohichni rozvidky u zoni budivnytstva Velykoi kiltsevoi avtomobilnoi dorohy navkolo m. Kyieva (T. 1. Roboty 2007–2008 rr.)*. *Naukovyi arkhiv Instytut arkhelohii, Natsionalna akademija nauk Ukrainy*. F. 64 (ekspedytsii). № 2008/38, 234 pp. (in Ukrainian).
- Otchet ob issledovanijah Zhornovskogo otrjada Pravoberezhnoj drevnerusskoj ekspedicii 1992 g.* (1992). Mashynopys. *Osoboviy arkhiv R. S. Orlova*. 23 ark. (in Russian).
- Panova, T. D. (1987). Srednevekovyj pogrebal'nyj obrjad po materialam nekropolja Arhangel'skogo sobora Moskovskogo kremlja. *Sovetskaja arheologija*, 4, 110–122 (in Russian).
- Petrauskas, A. V., & Kvitnitskiy, M. V. (2015). Vivchennya ta rekonstruktsiya fundamentu davnorusskoho khramu na Zamkoviy hori m. Bila Tserkva. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2014*. Kyiv: Starodavnii Svit, 95–100 (in Ukrainian).

- Pohilevich, L. (2007). Uezdy Kievskij i Radomysl'skij. *Kraieznavchi pratsi*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskiyi, 1–182 (in Russian).
- Pohilevich, L. (2009). *Skazaniya o naseleennyh mestnostyah Kievskoj gubernii*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskiyi, XXII + 642 pp. (in Russian).
- Rappoport, P. A. (1989). O vremeni pojavleniya bruskovogo kirpicha na Rusi. *Sovetskaja arheologija*, 4, 207–211 (in Russian).
- Rappoport, P. A. (1994). *Stroitel'noe proizvodstvo Drevnej Rusi X–XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nauka, 158 pp. (in Russian).
- Sahaidak, M. A., & Serhieieva, M. S. (2015). Nevidomyi davnoruskyi khram na Yurkivskii. *Pam'iatky Ukrainy: Istorii ta kultura*, 5–6, 32–41 (in Ukrainian).
- Sedov, Vl. V. (2009). Cerkov' Rozhdestva Bogorodicy v Peryni: novgorodskij variant bashneobraznogo hrama. *Drevnerusskoe iskusstvo. Ideja i obraz. Opyty izuchenija vizantijskogo i drevnerusskogo iskusstva*. Moskva: Severnyj palomnik, 29–54 (in Russian).
- Tolochko, P. P., & Aseev, Ju. S. (1972). Novyj pamjatnik arhitektury drevnego Kieva. *Drevnerusskoe iskusstvo. Hudozhestvennaja kul'tura domongol'skoj Rusi*. Moskva: Nauka, 80–87 (in Russian).
- Tret'jakov, P. N. (1940). *Dneprovskaja (slavjanskaja) ekspedycja. Pravoberezhnyj otrjad. Dnevnik raboty otrjada na ter. Kievskoj i Poltavskoj obl. v 1940 g. s planami obsledovannyh rajonov. Nauchnyj arhiv Instituta istorii materialnoj kul'tury, Rossijskaja akademija nauk*. F. 35. Op. 1940. D. 21. (in Russian).
- Trusov, O. A. (1991). Bolshemernyj kirpich XIII–XVII vv. na territorii Belorussii. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii, 205 (Slavjano-russkie drevnosti)*, 111–117 (in Russian).
- Trusov, O. A. (2003). Belorusskij goticheskij kirpich. XIII – pervaja polovina XVI veka. *Arhitekturno-arheologicheskij seminar. Iz istorii stroitel'noj keramiki srednevekovoj Vostochnoj Evropy*. Sankt-Peterburg: Izd-vo GE, 130–138 (in Russian).
- Trushnikova, A. V. (2015). Arhitekturnaja tipologija besstolpnyh hramov domongol'skoj Rusi. *Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva*, 5. Sankt-Peterburg: NP-Print, 313–322 (in Russian).
- Harlamov, V. A. (1985). Issledovanija kamennoj monumental'noj arhitektury Kieva X–XIII vv. *Arheologicheskie issledovanija Kieva: 1978–1983*. Kyiv: Naukova dumka, 106–119 (in Russian).
- Holostenko, N. V. (1955). Issledovanie ruin Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskoj Lavry. *Sovetskaja arheologija*, 23, 341–358 (in Russian).
- Kholostenko, M. V. (1976). Novi doslidzhennia Ioanno-Predtechenskoj tserkvy ta rekonstruktsiia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoj Lavry. *Arkheolohichni doslidzhennia Starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, 131–165 (in Ukrainian).
- Bewz, M., Łukomskýj, Ju., Bewz, W., & Petryk, W. (2016). Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej. In: A. Buko & S. Gołub (Eds.), *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie: wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014* (69–120). Chełm (in Polish).
- Biermann, F., & Hermann, C. (2014). The origin and rise of brick technology and use in medieval Pomerania, Pomerelia and Lower Silesia. In: T. Ratilainen, R. Bernotas & Ch. Herrmann (Eds.), *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages. Proceedings of the session "Utilization von Brick in the Medieval Period – Production, Construction, Destruction" held at the European Association von Archaeologists (EAA) Meeting, 29 August to 1 September 2012 in Helsinki, Finland. BAR International Series, 2611* (51–60). Oxford.
- Gołub, S. (2014). Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badan. *Rosznik Chełmski*, 17, 293–306 (in Polish).
- Levandauskas, V. (2012). *Lietuvos mūro istorija*. Kaunas, 456 pp. (in Lithuanian).
- Ousterhout, R. (1999). *Master builders of Byzantium*. Princeton, 320 pp.
- Świechowski, Z. (1961). Wczesne budownictwo ceglane w Polsce. *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, 1, 83–124 (in Polish).

**Перелік матеріалів досліджень городища в ур. Церковище поблизу с. Жорнівка  
1991–1992 рр.**

**I. Адміністративні документи.**

1. “Договір” на проведення археологічних досліджень на території дитинця й посаду м. Вишгорода та пам'ятки поблизу с. Жорнівки від 10.07.1991 р. та “Акт виконаних робіт”. Машинопис російською мовою на двох аркушах. Особовий архів Р. Орлова.
2. Чернетка “Акт прийому” матеріалів із розкопок 1991 р. на пам'ятці поблизу Жорнівки предметів на “*постоянное (временное) хранение*” до фондів Вишгородського історико-краєзнавчого музею. Заповнений від руки машинописний бланк на двох сторінках. У переліку 84 одиниці знахідок. Особовий архів Р. Орлова.
3. Лист за підписом директора ІА АН України П. Толочка до голови Княжицької сільської ради від 21.07.1992 р. з проханням посприяти з розміщенням та харчуванням співробітників експедиції. Машинопис українською мовою. Особовий архів Р. Орлова.
4. Ксерокопія “Відкритого листа” за формою І на дослідження давньоруських городищ у м. Вишгороді, поблизу с. Жорнівка та біля с. Межирич Рівненської області на 1993 рік. Особовий архів Р. Орлова.

**II. Звітна документація.**

1. Текст звіту 1992 р. на 23 аркушах, машинопис російською мовою, у двох примірниках. Особовий архів Р. Орлова.
2. Чернетка звіту на 32 аркушах, рукопис кульковою ручкою з правками, склейками та вставками, російською мовою. До звіту окремий додаток із таблицею поховань. З приватного архіву О. Стародуба.

**III. Польова документація.**

1. Польовий щоденник 1992 р. (розпочато 20 липня, закінчено 13 серпня), рукопис олівцем російською мовою в блокноті-тижневику. Автор щоденника – О. Стародуб. Під записи використано 66 аркушів (132 сторінки). Текст щоденника загалом відповідає тексту звіту. Особовий архів Р. Орлова.
2. Польовий інвентарний опис знахідок Правобережної давньоруської експедиції за 1991 р. на 16 сторінках в окремому зошиті в клітинку. Рукопис кульковою ручкою, російською мовою. Зошит є частиною польового опису матеріалів розкопок у Вишгороді (розпочато з № 1544), але на кількох останніх сторінках записані знахідки із досліджень на поселенні поблизу Жорнівки 1991 р. Усього 67 знахідок (походять із заповнення ям №№ 1, 4 та 6, житла 1 та з культурного шару розкопу 1). Особовий архів Р. Орлова.
3. Польовий інвентарний опис знахідок за 1992 р. на 20 сторінках в окремому зошиті в клітинку. Рукопис кульковою ручкою, російською мовою. Усього в описі 99 позицій (загалом 208 окремих знахідок). Особовий архів Р. Орлова.
4. Загальний план пам'ятки з профілями останця городища, масштабу 1:10 м. У двох примірниках:
  - а) креслення олівцем на міліметрівці. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) креслення на кальці тушшю. Робочий стіл Р. Орлова.
5. Зведений план розкопу 1991–1992 рр., масштабу 1:40 см. У шести екземплярах:
  - а) креслення олівцем на міліметрівці. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) креслення на кальці тушшю. Робочий стіл Р. Орлова;
  - в) ксерокопія креслення на кальці на листі формату А3. Особовий архів Р. Орлова;
  - г) польова чернетка плану, олівцем на міліметрівці. Приватний архів О. Стародуба;
  - д) польова чернетка плану, олівцем на міліметрівці. На плані відсутній розкоп 2. Приватний архів О. Стародуба;
  - е) фрагмент робочого плану, олівцем на міліметрівці. На кресленні позначені лише траншей, розкопи 1 та 2 відсутні. Приватний архів О. Стародуба.

6. План розкопу 1991 р. (креслення траншей №№ 1–3), масштабу 1:40 см. У трьох примірниках:
  - а) польова чернетка плану, олівцем на міліметрівці, з винесеними на поля кресленнями поховань та об'єктів. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) креслення на кальці тушшю. Особовий архів Р. Орлова;
  - в) склеєний лист із ксерокопій А4 формату з попередньої кальки. Особовий архів Р. Орлова.
7. План церкви (центр. ч-на траншеї 1, розкопи 1 та 2), масштабу 1:40 см. У двох примірниках:
  - а) польова чернетка плану, олівцем на міліметрівці. На плані – відмітки знахідок артефактів, на полях – помітки з номером, назвою, місцем (квадрат) та глибиною знахідки. Приватний архів О. Стародуба;
  - б) польова чернетка плану, олівцем на міліметрівці. Зображені сітка квадратів та контури фундаментів. Приватний архів О. Стародуба.
8. План апсиди церкви, масштабу 1:10 см. У трьох примірниках:
  - а) креслення олівцем на міліметрівці. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) креслення на кальці тушшю. Робочий стіл Р. Орлова;
  - в) креслення олівцем на міліметрівці. В основному – кладка з цегли у фундаментних ровах (без сітки та об'єктів). Приватний архів О. Стародуба.
9. Польове креслення розкопу 2 (зах. ч-на церкви), масштабу 1:40 см. Креслення олівцем на міліметрівці. Приватний архів О. Стародуба.
10. Креслення перерізів у розкопі 2, масштабу 1:40 м, олівцем на міліметрівці.
  - а) креслення олівцем на міліметрівці. Перерізи: “Р. 2. Западний проф. С-Ю” та “Проф. С-Ю. Р. 2; Тр. 1”. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) аналогічне креслення на кальці тушшю. Приватний архів О. Стародуба;
  - в) чернетка креслення “Р. 2. Западний проф. С-Ю”, олівцем на міліметрівці. Приватний архів О. Стародуба;
  - г) чернетки креслення на міліметрівці “Р. 2, С-В профіль”. Приватний архів О. Стародуба;
  - д) чернетка креслення на міліметрівці “Профіль С-Ю между Р. 1 и Тр. 1 Восточная ст.”. Приватний архів О. Стародуба.
11. Креслення профілів стінок траншей та бровок розкопів, масштабу 1:40 м, олівцем на міліметрівці. На одному листі. Усього 12 профілів. Приватний архів О. Стародуба.
12. План та розрізи цегляного саркофагу, масштабу 1:10 см. У двох примірниках:
  - а) креслення олівцем на міліметрівці. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) креслення на кальці тушшю. Особовий архів Р. Орлова.
13. Креслення окремих поховань, досліджених у 1992 р., у масштабі 1:20 см. Усього на кресленнях 26 поховань. У двох примірниках:
  - а) креслення олівцем на міліметрівці на трьох листах, приблизно формату А4. Особовий архів Р. Орлова;
  - б) креслення на кальці тушшю на п'яти листах формату А4. Особовий архів Р. Орлова;
  - в) польова чернетка креслень окремих поховань, олівцем на міліметрівці. Приватний архів О. Стародуба.
14. Таблиці ілюстрації. 11 таблиць на креслярському папері формату А4. З них: 6 таблиць у двох примірниках (оригінал і ксерокопія; на оригіналах є підписи олівцем) та 5 – в одному екземплярі. 3 таблиці з останніх 5-ти, вірогідно, не мають стосунку до робіт у Жорнівці. Особовий архів Р. Орлова.
15. Фотоплівки. 11 фотоплівок, в окремих, саморобних паперових конвертах та тубусах. Розмір кадру – 24×35 мм. Дві плівки кольорові, дев'ять – чорно-білі. П'ять плівок 1991 р., шість – 1992 р. Плівки розрізані на окремі фрагменти, від 1 до 5 кадрів. Усього 262 негативи. Особовий архів Р. Орлова.
16. Конверт із контрольними відбитками (вірогідно фото плівок, роздрукованих на фотопапері, що розрізаний на окремі таблиці переважно з 4 кадрів). Особовий архів Р. Орлова.

17. Фотографії:

- а) 143 фотовідбитки, формату 12×18 см. Особовий архів Р. Орлова;
- б) Електронні скани з фотонегативів та слайдів (33 фото, різного розміру). Приватний архів О. Стародуба.

**IV. Колекція артефактів.**

1. Колекція нараховує 103 окремі артефакти – матеріали із заповнень ям 4, 6–8, 10 житла 1, індивідуальні знахідки з поховань 28 та 38, а також предмети з культурного шару траншеї 1, розкопів 1 та 2. За роками матеріали розподіляються у таким спосіб: 1991 – 16 знахідок, 1992 – 87 предметів. Знайдена біля робочого місця Р. Орлова.

**V. Антропологічні матеріали.**

1. Колекція нараховує фрагменти кістяків із 20 поховань (див. Таблицю 1). Знайдена біля робочого місця Р. Орлова.

**Додаток 2**

**Опис культової споруди із тексту звіту 1992 р.  
(мова оригіналу)**

**[Л. 17] Церковь**

Культовая постройка /церковь/ попадает под площадь раскопов 1 и 2, траншеи 1 /кв. 6–11/.

Здание церкви полностью разрушено. В результате поздних перекопов пострадала западная часть фундамента. Уцелело 3 м северной части, апсида /южный край её повреждён перекопом 1,50×1,30 м/ и более 3 м южной части /полностью не раскопана/ Можно предположить, что восточную часть церкви от перекопов спасло то, что она после разрушения церкви попала под кладбище.

Церковь одноапсидная бесстолповая с полукруглыми северо- и юго-восточными углами. Общая наружная длина /с апсидой/ – около 11,60 м. Ширина здания – 8,50 м. Размер внутреннего пространства по оси 3-В составляет 5,60–6,0×5,3–5,6 м. Толщина фундамента: северного – 1,6 м, южного – 1,3 м /восточная половина/, апсиды – 1,10–1,20 м. Высота – 1,15 м. Фундаменты ориентированы по азимуту: апсида – 83 град., северный – 82 град., южный – 87 град., западный – 344 град.

Стены церкви были возведены из кирпичей, на цементном растворе. Сохранился фрагмент первого /цокольного/ ряда кладки в северном секторе апсиды, размером 1,10×0,50 м. Кладка из брусковых кирпичей на известковом растворе, которые лежали по системе: ложковый-тычковый-ложковый и т.д.

Фундаментные рвы открыты в слое зарубинецкой культуры и углублены подошвой в материковый лесс на 0,6 м /в апсиде/, фундамент состоит из забутовки оранжевого раствора с цементом и известью битыми и целыми кирпичами. В апсидном фундаменте /северная часть/ обнаружено скопление кирпичей размером 0,6×0,6 м, высотой 0,5 м.

На глубине 1,0 м от УСП, возле апсиды /траншея I/ обнаружен пол в виде прослойки толщиной 3–6 см сторевшего дерева.

В подкупольной части постройки обнаружено несколько ям различных назначений: столбовые, ямы, возникшие в процессе строительства; перекопы, возникшие при выемке кирпича.

Обнаружено шесть столбовых ям /рис. /. Три столбовые ямы находились в северо-восточном углу. Глубина ям составляет 30–32 см от уровня материка. Их диаметр – 40 см. Ещё одна яма была расположена у южной части апсиды /раскоп I, сектор А/. Глубина ям от материка 32 см. В 1,3 м к югу от трёх столбовых ям выявлена яма /траншея I, кв. 9/ диаметром 950 м и глубиной 0,32 м.

В 1 м к северо-востоку от неё находилась “подалтарная” яма, глубиной 0,52 м от материкового слоя и диаметром 40 см. На дне ямы обнаружены остатки древесного тлена. Часть сторевшего столба находилась на глубине 0,60 м от УСП к югу от ямы /рис./.

[Л. 18] Яма 12 находилась в апсиде храма в 1,80 м к от ямы 9. Имеет подпрямоугольную в плане форму. Её размеры 1,2×2,0 м, глубина от пола 0,55 м /2,08 м от "Р"/. Заполнение – тёмно-серая супесь. В яме встречены мелкие обломки стекла. Яма одновременна постройке церкви /рис./.

Яма 13 /рис./ расположена в 1,40 м к юго-востоку от ямы 12, выходит за пределы траншеи I. Её размер в раскопе 2,0×1,9 м, глубина от уровня материкового лесса 0,65 м /1,92 м от "Р"/. Заполнение – забутовка из щебня с цемянкой и песком. Яма одновременна постройке церкви и были перекрыты при нивелировке слоем углей и древесного тлена толщиной 0,4 м.

Яма 14 /раскоп 2, кв. 3, 4–А, Б/ примыкает с юга к северному фундаменту церкви /рис. /. Её размер 1,2×0,8 м, заполнение – перемещённый суглинок. Над ямой прослежена прослойка сторевшего пола. На гл. 1,0 м от "Р" найден железный сильно коррозированный предмет, в виде стержня прямоугольного в сечении, длиной 15,2 см /рис./.

Яма 15 диаметром 0,65 м расположена в 1 м к юго-западу от ямы 14. Заполнение – серая супесь /рис./.

Яма 16 примыкает с юга к яме 14 /рис./.

Размер её – 2,40×1,0 м. Заполнение – серая супесь и строительный мусор, в котором встречаются фрагменты стенок гончарных сосудов /5 шт./ стенка зелёного поливянного гончарного белоглиняного сосуда; железный, сильно коррозированный черепок. На глубине 1,1 м от "Р" в кв. 5–6 /раскоп 2/ выявлен фрагмент полуистлевшего дерева /столба/.

Ямы 14–16 по независимым от авторов обстоятельствам не раскопаны.

Яма 17 /рис./ выявлена в кв. 5–Г раскопа 2. Она имела квадратную в плане форму и размер 1,20×1,20 м. Заполнение – известковый раствор, обложенный кирпичами, перекрыт слоем чёрной супеси. В северо-восточном углу ямы выявлен развал сосуда. Яма углублена в материк на 0,2 м /1,40 м от "Р"/. Яма ориентирована по сторонам света. Описание находок:

1. Кирпич-пальчатка светло-зелёного цвета. Размер 24×10×6 см.
2. Плинфа красно-глиняная 3,7 см.
3. Плинфа. Размеры: а/ ×16,5×5,5 см; б/ ×17,5×5,5 см; в/ 18×6 см; г/ ×20×5,5 см.
4. Нижняя часть /развал/ гончарного красноглиняного сосуда, орнаментированного линейным орнаментом /рис./.
5. Стенки гончарного сероглиняного сосуда /6 шт./.

При разборке развала стены культовой постройки выявлены кирпичи следующих типов:

- 1/ брусковый-пальчатка, размер 25,3×11×6,5 см;
- 2/ брусковый светло-коричневого оттенка, размер: 25,3×11×5,8 см;
- 3/ брусковый светло-салатового цвета, размер 23,1×9,1×5,3 см;
- 4/ брусковый-пальчатка, светло-салатового оттенка, размер 20,5×10,7×5 см;
- 5/ брусковый-пальчатка, светло-салатового цвета, с примесью битого красноглиняного кирпича, размер ×9,5×6,2 см;
- 6/ брусковый светло-коричневого оттенка, размер 11×11,3×5,1 см;
- 7/ плинфа красноглиняная, размер ×18×5,8 см.

Во время выборки засыпки для нивелировки под пол выявлены обломки кирпича-пальчатки и фрагменты плинфы: а/ из светло-коричневой глины, размер 8×19×4 см; б/ салатого оттенка толщиной 4 см.

Во время зачистки в раскопе I и траншее I на уровне 0,65–0,8 м от УСП на площади церкви найдены 2 фрагмента фресок /1/, стенка сосуда с поливой /2/, гвоздь /3/. На полу /глубина 0,8 м от УСП/ в юго-восточном углу культовой постройки обнаружена поясная пряжка /4/. В завале за пределами церкви выявлены 2 фрагмента фресок /5/, обломок оконницы /6/ и браслета /7/.

Описание находок

1. Фрагмент фрески, покрытый зелёной краской. Размер: а/ 36×25×9 мм; б/ 24×22×12 мм /раскоп I, сектор А, гл. 0,7 м/.



2. Стенка гончарного белоглиняного сосуда, покритого с внешней стороны светло-зелёной поливой. Лилейный орнамент в виде параллельных линий, сходящихся под прямым углом. Размер: 65×53 мм /раскоп I, сектор А, гл. 0,66/ /рис./.

3. Гвоздь железный /рис./, сильно коррозированный, с прикипевшим деревом длиной 5,5 см /раскоп I, сектор А, гл. 0,75 м/

4. Пряжка поясная, с язычком /рис./, железная, сильно коррозированная, округлой формы диаметром 40 мм /траншея I, гл. 0,8 м/ /рис./.

5. Два фрагмента фресок красного цвета размером: 1/ 25×25×13 мм; 2/ 15×15×10 мм /траншея I, кв. 12/.

6. Фрагмент оконницы /рис./, из стекла зеленоватого оттенка, размер 48×28 мм /раскоп I, сектор А, гл. 0,75 м/.

7. Фрагмент браслета стеклянисто синего цвета /рис./, размер: 24 мм, диаметром сечения 5 мм /траншея I, гл. 0,60 м/.

Во время выборки раскопа 2 обнаружены следующие находки:

1. Фрагменты фресок:

покрытые чёрной краской;

а/ 20×13×10 мм /кв. 2–В, гл. 0,4 м/;

б/ 25×15×5 мм /кв. 1–А, гл. 0,55 м/;

в/ кв. А, гл. 0,2 м;

г/ кв. 7–Г, гл. 1,0 м;

покрытые зелёной краской:

а/ 30×18×15 мм, кв. 2–А, гл. 0,60 м;

покрытые красной краской:

а/ 20×15×8 мм, кв. 4–В, гл. 0,45 м.

2. Накладка костяная /рис./, размером: 62×13 мм, кв. 3–Д, гл. 0,6 м.

3. Гвозди железные, коррозированные: а/ длина 95 мм, кв. 3–Б, гл. 0,26 м; б/ длина 52 мм, кв. А–2, гл. 0,3 м; в/ длина 63 мм, кв. 4–Е, гл. 0,6 м; г/ длина 48 мм, кв. 3–Б, гл. 0,9 м; д/ длина 122 мм, кв. 5–А, гл. 0,7 м; е/ длина 135 мм, кв. 8–Г, гл. 0,95 м; ж/ длина 125 мм, кв. 1–Г, гл. 0,95 м.

4. Железные, сильно коррозированные предметы неопределённой формы: а/ кв. 5–В, гл. 0,25 м; б/ кв. 4–А, гл. 0,83 м; в/ кв. 4–В, гл. 0,8 м; г/ кв. 4–Б, гл. 1,0 м; д/ кв. 4–В, гл. 0,8 м.

5. Сосуд медный, бутылковидный с двумя отверстиями у горлышка /рис./. Высота 13,5 см, диаметр дна 7,8 см, диаметр горлышка 2 см /кв. 7–Д, гл. 1,2 м/.

При выборке перекопа северного фундамента /кв. 3–Г/ на гл. 1,0 м от УСП найдено кресало железное вытянутое подпрямоугольное незамкнутое, размером 10,5×2,5 мм.

На площади раскопов, а также в конструкции культовой постройки были обнаружены фрагменты сероглиняных и красноглиняных горшков. Венечные части этих сосудов датируются XII–XIII в. Керамика древнерусского периода встречается, как в перекопах, так и в комплексах /яма 17/.

В поздних перекопах на площади церкви встречены многочисленные фрагменты нескольких поливных белоглиняных сосудов зелёного и салатного цвета, которые датируются XIII–XIV вв.

В целом по обнаруженному материалу время постройки и существования церкви можно отнести к последней трети XII – середине XIII в.

*Стаття: надійшла до редакції 15.07.2019  
прийнята до друку 29.10.2019*

NEW ARCHITECTURAL MONUMENT OF MIDDLE AGE FOUND NEAR ZHORNIVKA VILLAGE  
ON IRPIN RIVER

(Ruslan Orlov's research in 1991–1992)

*Denis ELSHIN<sup>1</sup>, Serhii PAVLENKO<sup>2</sup>, Oleksii STARODUB<sup>3</sup>*

*<sup>1</sup>The State Hermitage Museum,  
Dvortsovaya Naberezhnaya Str. 34, 190000, Petersburg, Russian Federation,  
e-mail: denis.jolshin@gmail.com*

*<sup>2</sup>Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,  
Volodymyrska Str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine,  
e-mail: pavlenko@iananu.org.ua.*

*<sup>3</sup>Municipal Office of Bila Tserkva City Council,  
The Bila Tserkva City Central Library System named after Petro Krasnogon,  
Torgova Place, 4/2, 09117, Bila Tserkva, Ukraine,  
e-mail: oldstary@ukr.net*

In 1991–1992 in expedition led by R. Orlov the excavations of a multilayer site was carried out. It was located in Kyjevo-Svjatoshyn district of Kyiv region at 1,6 km from eastern part of Zhornivka village in a direction on South-East. The objects of Zarubynetska culture, the household pits and a Middle Age dwelling, the remains of the foundation of stone cult building, remains of brick sarcophagus near this building, burials on church cemetery dated by Middle Age and Modern Age times were discovered on the site place.

In December 2017, during revision of materials at the workplace of R. Orlov in Department of ancient and medieval archeology, A. Borisov found three drawings, made on tracing paper: general plan of the site in Church Place, combined plan of excavation conducted in 1991–1992 and plan of the apse of cult building. It also contained some artifacts, probably selected from the general collection for the creation of illustrations, and in a separate package – anthropological materials from several graves of the medieval cemetery.

Single-apse church of the moderate size was constructed using the bar bricks with grooves on its surface. By its features, this brick is very close to the material of the repairs and alterations which were made to certain Kievan churches constructed during the Premongol period. One of the burials cut into the ruins included the types of the ornaments which are limiting the date of destruction of the church to the 13<sup>th</sup> century. In the course of the excavations, the architectural type of the church was defined as the one without internal buttresses. However the revision of the field records gives the ground for possible remodelling of the cross-in-square church with 4 pillars. The results of these investigations were not published by the author for unknown reasons.

In spring of 2019, complex of sites near Zhornivka village was re-examined. In an area of about 5,4 hectares numerous ceramic materials of XVII–XVIII centuries were recorded. They indicate existence here of large settlement in Late Middle Ages, which probably occupied the whole territory of cape-like outlier, bounded from north and south by deep ravines.

In 2019 on September, 30 could be a 70<sup>th</sup> anniversary of Ruslan Orlov. The publishing of the investigation results of 1991–1992 is a best way for honoring memory of researcher on our opinion.

**Key words:** Zhornivka village, Irpin river, multilayer site, hilltop fortified settlement, Zarubynetska culture, Old Rus time, Middle Age, church, cemetery, monastery.